

שער שני

קהילות מגודרות והחברה
הכללית: הדרה, כוח ומשפט

מבוא ◀ א. סקירת ספרות ◀ ב. טיפוסי היישובים ומאפייניהם ◀ ג. נתונים והגדרות: פרטים, משפחות, יישובים והגירה ◀ 1. בסיס הנתונים ◀ 2. עיבוד הנתונים ◀ 3. יחידת החקירה – משפחות ◀ 4. הגירה פנימית – הגדרה ◀ ד. הגירה פנימית והתבדלות ◀ 1. המטרופולינים ותהליכי פרוור ◀ 2. עיירות־פיתוח ◀ ה. סיכום.

מבוא

עבודה זו מתמקדת באחת התוצאות של ההגירה הפנימית בישראל אשר יש לה משמעות רבה במיוחד – התבדלות והגברת הקיטוב בין יישובים. תהליך זה בא לידי ביטוי ביציאה של אוכלוסיות חזקות מיישובים עירוניים גדולים והטרוגניים ובמעברם של החזקים ביותר מבין העוזבים אל יישובים קטנים והומוגניים, תוך העמקתה של תופעת הקהילות המגודרות. אנו מצביעים על שתי תופעות המשקפות תהליך זה של התבדלות: פרוור המטרופולינים והיחלשותן של עיירות־הפיתוח. ביטוי המובהק של הפרוור הוא מעברם של החזקים ביותר מערי המטרופולינים אל יישובים פרווריים־קהילתיים, אשר התפתחו מאוד בשני העשורים האחרונים. היחלשותן של עיירות־הפיתוח בצפון ובדרום, המתבטאת בעזיבה משמעותית, במיוחד של צעירים ומשכילים, משקפת תהליכים רחבים יותר מן ההתבדלות. עם זאת, תופעת ההתבדלות ניכרת גם בעיירות אלה, במיוחד בצפון: החזקים מבין אלה העוזבים את העיירות עוברים לגור ביישובים קהילתיים באזור, אשר גם להם יש מאפיינים של קהילות מגודרות.

* מחלקת המחקר, בנק ישראל. המחקר התבצע בחדר המחקר של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בהתבסס על קבצים שהוכנו על ידי אגף דמוגרפיה ומפקד. אנו מודים לסיגלית שמואלי, הדס יפה ורחל מור על הפקת קבצי הנתונים ומיזוגם. אנו מודים גם לרוני פריש ולמשתתפי סמינר מחלקת המחקר בבנק ישראל, למשתתפי הסמינר האגפי בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ולמשתתפי הסדנה האמפירית במחלקה לכלכלה באוניברסיטה העברית על הערותיהם המועילות.

בעת גיבוש מדיניות ציבורית ביחס לפרוור וביחס להקמת יישובים קהילתיים חדשים ראוי להביא בחשבון את הממצאים לגבי הסגרגציה בין אוכלוסיות חזקות לחלשות, אשר עלולה להגדיל את הקיטוב ואת הפערים באיכות השירותים הציבוריים – תהליך שהינו חלק בלתי-נפרד ממעברן של אוכלוסיות חזקות ליישובים קטנים הומוגניים ומבוססים. להקמת יישובים כאלה יש כמובן גם משמעויות מבחינת שימוש בזבזני בקרקע, השקעה עודפת בתשתיות ועוד.

בעבודה זו אנו בוחנים את תהליך ההתבדלות בעזרת ניתוח מפורט של זרמי ההגירה הפנימית בישראל. הניתוח משלב את מאפייני המהגרים ואת מאפייניהם של יישוב-המוצא ויישוב-היעד של כל מהגר ברמת פירוט גבוהה במידה משמעותית מזו הקיימת במחקרים קודמים על הגירה פנימית בישראל. פירוט זה של מאפייני היישובים אפשר לנו לסווג את כלל היישובים שבמדגם לכמה טיפוסים על-פי המאפיינים החשובים ביותר לדעתנו: גודל היישוב, מרחקו מן המטרופולין הקרוב והשכר הממוצע ביישוב. על בסיס סיווג זה – המדגיש את מאפייניו החברתיים-הכלכליים של היישוב, ולא את שיוכו הגיאוגרפי למחוזות ולנפות – אנו בוחנים את מאפייני המהגרים (הנכנסים והיוצאים) בטיפוסי היישובים השונים.

העבודה מתמקדת בהגירה הפנימית של משפחות יהודיות בשנים 1983–1995. משפחה מוגדרת כמהגרת אם יישוב המגורים שלה ב-1995 שונה מזה שהיה ב-1983. הבחירה בתקופה זו מתחייבת מכך ש-1995 היא השנה האחרונה שבה נערך מפקד אוכלוסין ודיוור, שהינו בסיס חיוני לנתונים הדרושים למחקר. למרות ההגדרה הממוקדת של אוכלוסיית המחקר, לרשותנו מדגם ארצי גדול (17,199 משפחות), ולממצאי המחקר יש תחולה רחבה – אנו קושרים אותם לשינויים משמעותיים שחלו בגודלה ובהרכבה של האוכלוסייה בכמה סוגי יישובים. יתר על כן, למשפחות יש חשיבות מיוחדת – הן בסיס הכרחי לאיתנותו של יישוב, והן המתעניינות העיקריות באיכותה של מערכת החינוך ביישוב ואף משפיעות עליה. יודגש כי המדגם אינו כולל את עולי שנות התשעים – רק מי שכבר היה בארץ ב-1983 היה עשוי להיכלל במדגם.

אף שהמחקר מתייחס לשנים 1983–1995, חשוב להדגיש כי התהליכים המתועדים בו והשלכותיהם תקפים גם לימינו, ונראה כי אף ביתר שאת. התרחבותם של היישובים הפרווריים והקהילתיים לא נפסקה בעשור האחרון (כפי שניתן לראות באזור השרון, למשל), הלחצים להקמת יישובים חדשים לא פסקו, ומדי פעם אף מוקמים יישובים כאלה. זאת ועוד, ההרחבות הקהילתיות בקיבוצים ובמושבים צוברות תאוצה לאחרונה, ולחלקן יש מאפיינים מובהקים של קהילות מגודרות. המעין בעיתונים ימצא כתבות לא-מעטות

הגירה פנימית והתבדלות

על ועדות קבלה ליישובים, על פערים באיכות החינוך בין פרוורים מבוססים והומוגניים לבין יישובים אחרים¹ ועוד. העובדה כי בשנים האחרונות חלק מן הערים הגדולות מנסות להתמודד עם תהליכי הפרוור ומשקיעות לשם כך מאמצים ניכרים במשיכת משפחות עם ילדים – בראש ובראשונה על-ידי שיפור מערכת החינוך² – רק ממחישה את מרכזיותה של הסוגיה בסדר-היום העכשווי. יעידו על כך גם קובלנות של ראשי ערים ותיקות וראשי עיירות-פיתוח, המוטרדים מאוד מכך שהיישובים הקטנים וההרחבות הקהילתיות מושכים את האוכלוסייה החזקה באופן ברני.³ ראשי ערים אף פונים לעיתים לערכאות משפטיות נגד ההרחבות הקהילתיות.⁴

מבנה המאמר הינו כדלקמן: סעיף א סוקר בקצרה את הספרות על הגירה פנימית בישראל. סעיף ב מסביר את סיווג היישובים לטיפוסים, ומתאר את התפתחות האוכלוסייה ומאפייניה בכל טיפוס. בסיס הנתונים מתואר בסעיף ג. סעיף ד מנתח בפירוט את ההגירה במטרופולינים ובעיירות-הפיתוח, ואת המעבר מהם לפרוורים וליישובים קהילתיים. סיכום ודיון במשמעויותיהם של הממצאים מובאים בסעיף ה. תוצאות הבדיקות הסטטיסטיות מובאות בנספחים.

- 1 לדברי אחראית החינוך בשהם, "מתחזקת בישראל מגמת הפרבור ומתגברת הנטייה להעדיף הומוגניות חברתית: הורים מעדיפים לעבור ליישוב או לשכונה המאופיינים במעמד כלכלי ובשיוך תרבותי אחידים, כי רק כך יוכלו להתארגן יחדיו עם הורים דומים להם ולקנות חינוך ראוי לילדיהם". ארנה קזין "קונים דעת: בעשור האחרון הצטמצם מאוד מספר מקצועות הלימוד שמערכת החינוך מספקת חינוך" הארץ 29.8.2000 ד 1.
- 2 "ברור [לראש העיר חיפה] שמערכת חינוך אטרקטיווית תמשוך לעיר צעירים ותאזן את ההגירה השלילית"; לדברי ראש העיר בת-ים, "אנשים קובעים היום את מקום המגורים לפי איכות החיים של המקום וחינוך הוא פקטור ראשון... לכן, מבחינתנו, זה הנושא הראשון בסדר העדיפויות"; ולדברי ראש העיר ראשון-לציון, "...אני מייחס זאת לשיפור במערכת החינוך. כך אני מושך לעיר דור צעיר ומשכיל". יולי חרומצ'נקו ויובל אזולאי "מהנפת דגל בראשון לציון ועד תואר במחשבים בחיפה" הארץ 18.12.2005 כ 3.
- 3 "עשרות ההרחבות הקהילתיות שנבנות בצמוד לקיבוצים בצפון מעוררות אצל ראשי הערים השכנות חששות עמוקים מפני בריחת אוכלוסייה. אחד מהם אפילו מציע להגביל את מספר המשפחות... שיוכלו להיקלט בקיבוצים הסמוכים"; לדברי ראש העיר קרית-שמונה, "...האוכלוסייה החזקה מהערים עוברת לאותן שכונות קהילתיות... הם רוצים רק את העשירון העליון שלנו"; לדברי ראש העיר נצרת עילית, "שהיישובים הקהילתיים יסופחו לערים השכנות, אחרת... נשאר רק עם עולים חדשים. למה שילד משמשית ייסע ללמוד בנהלל ולא יבוא ללמוד אצלנו? למה אצלי בתי הספר מתרוקנים ואצלם הם מתמלאים? מה, הם לא רוצים ללמוד עם רוסים ועם אתיופים?" אלי אשכנזי "עוד גג אדום צץ בשדה, עוד משפחה עוזבת אותנו: עשרות ההרחבות הקהילתיות בצמוד לקיבוצים בצפון מעוררות אצל ראשי הערים השכנות חששות מפני בריחת אוכלוסייה" הארץ 18.12.2005 כ 4; אורי אס "קרית שמונה והקיבוצים מתחרים על חלום הבית עם הגינה" הארץ 7.3.2004; ניר חסון "לבאר שבע נמאס שהתיכון בעומר גונב להם תלמידים" הארץ 30.11.2004 א 1.
- 4 יובל יועז "הרשויות לבג"ץ: לבטל ההחלטה המאפשרת הפשרת קרקע בנחלות" *The Marker* 3.2.2004

א. סקירת ספרות

ניתן לחלק את הספרות האמפירית⁵ על ההגירה הפנימית בישראל לשלושה זרמים. זרם אחד מתמקד בהגירה בין אזורים גיאוגרפיים: שחר וליפשיץ⁶ בוחנים את העוצמה והכיוון של ההגירה בין אזורים טבעיים בשנים 1961–1976, ומוצאים כי היקפה ירד לאורך זמן וכי מרביתה מתרחשת בשלושת המטרופולינים הגדולים; ליפשיץ⁷ מוצא כי ההגירה הפנימית פעלה לאורך השנים (1948–1992) לריכוז האוכלוסייה ברמה הארצית מן הצפון והדרום אל המטרופולינים ולביזור ברמה המטרופולינית, וטוען כי הביזור בתוך המטרופולין מלמד כי מרבית ההגירה היא למרחקים קצרים, ואינה מלווה בדרך-כלל שינוי של אזור התעסוקה; גבריאלי, יוסטמן וליוי⁸ בודקים את השפעתם של מאפיינים אזוריים על שיעורי ההגירה בין כל אחד מארבעה-עשר האזורים הטבעיים בישראל ב-1980, ומסיקים, בין היתר, כי הגירה זו מתאפיינת בשיפור דיור, ולא בשינוי תעסוקה. הממצאים במאמרם דומים לאלה של Portnov.⁹ זרם שני עוסק בהגירה פנים-עירונית: ברון, בן-ציון וכרמון¹⁰ בוחנים את ההגירה אל שכונות-מצוקה ומהן; קרקובר ושחר¹¹ בודקים את חשיבות איכותו של בית-הספר היסודי כגורם להחלפת מקום מגורים בתוך באר-שבע בשנים 1995–1999. זרם שלישי של מחקרים בוחן את ההגירה באזור, ביישוב או בצורת התיישבות מסוימים. במסגרת זו הוקדשה תשומת-לב מיוחדת להגירה השלילית מערי-הפיתוח ומאזורי הפריפריה (צפון הארץ ודרומה) אל מרכז הארץ. הנושא עורר עניין רב, בין היתר, משום שתהליכים אלה עמדו בניגוד למדיניות פיזור האוכלוסין.¹² זרם זה של הספרות קרוב במיוחד לנושא עבודתנו, ולכן נסקור ביתר הרחבה כמה מאמרים.

- 5 ספרות זו משתמשת בנתונים ובכלים סטטיסטיים כדי לנתח תופעות, ומקובלת, בין היתר, בתחומי הכלכלה והגיאוגרפיה.
- 6 אריה שחר וגבריאלי ליפשיץ "המעריך המרחבי של ההגירה הבין-אזורית בישראל" מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל יא (1980).
- 7 גבריאלי ליפשיץ "תהליכי ריכוז וביזור של אוכלוסייה – מגמות בישראל 1948–1992" מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל יד (1993).
- 8 Stuart A. Gabriel, Moshe Justman & Amnon Levy, *Place to Place Migration in Israel: Estimates of a Logistic Model*, REG. SCI. & URBAN ECON. 17 595 (1987)
- 9 Boris A. Portnov, *The Effect of Housing on Migrations in Israel: 1988–1994*, J. POPULATION ECON. 11 379 (1998)
- 10 מירה ברון, אורי בן-ציון ונעמי כרמון "הערכת השפעות של הפרוייקט לשיקום שכונות המצוקה בישראל על צימצום פערים בחברה הישראלית" רבעון לכלכלה מ 440 (1990).
- 11 שאול קרקובר ומירב שחר "איכות בית הספר במעריך השיקולים למעבר מגורים פנים-עירוני" אופקים בגיאוגרפיה 56, 78 (2003).
- 12 להרחבה בנושא זה ראו נעמי כרמון "מדיניות השיכון של ישראל: 50 השנים הראשונות" המדיניות הציבורית בישראל (דוד נחמיאס וגילה מנחם עורכים, 1999).

קמחי, חשן ועוזיאלי¹³ בוחנים את מאפייני העוזבים את ירושלים ואת הסיבות לעזיבה. המחקר מתבסס על שאלונים שנשלחו לאנשים שעזבו את העיר בשנים 1983–1986. נמצא כי העוזבים הם בעיקר בני שלושים עד שלושים וחמש, נשואים, משכילים ובעלי מקצועות אקדמיים וחופשיים, וכי רובם שכירים. שיעורי העזיבה גבוהים במיוחד בשכונות-היוקרה של ירושלים, ונמוכים במיוחד בשכונות הדתיות. המחברים מפרידים בין העוזבים ליישובים שסביב ירושלים לבין אלה שעזבו למחוז אחר. משפחות נוטות להגר אל קרבת ירושלים, ורובן ממשיכות לעבוד בה. לעומת זאת, יחידים, צעירים ומשכילים נוטים לעבור למחוזות אחרים, וכמעט כולם עוברים לאזור תעסוקה שמחוץ לירושלים. המחברים מסבירים שהדיוור היה המניע העיקרי לעזיבת העיר – בעיקר בקרב העוברים ליישובי-הלוויין. המניע השני בחשיבותו היה תעסוקה, בעיקר אצל העוברים אל מחוץ לאזור ירושלים. גורמים הנחשבים כייחודיים לירושלים – כגון יחסי חילונים-דתיים, יחסי יהודים-ערבים או אפשרויות בילוי – לא צוינו כמעט כסיבה המרכזית לעזיבת העיר.

הגליל והמצפים

הקמת עשרים ושש נקודות יישוב חדשות ("מצפים") בגליל בשנים 1979–1981, כחלק ממהלך התיישבותי נרחב למשיכת אוכלוסייה צעירה ומשכילה מאזורי המטרופולין, העלתה מחדש את השאלה אם מדיניות ממשלתית המעודדת פיזור אוכלוסין יכולה להצליח לאורך זמן.

ליפשיץ¹⁴ בודק את ההגירה אל הגליל וממנו, וכן בין אזורים שונים בגליל, בשנים 1961–1983. הקמת היישובים הקהילתיים והמצפים הובילה לשינוי מאזן ההגירה בכמה מאזורי הגליל ממאזן שלילי למאזן חיובי. ההגירה ליישובים אלה נעשתה הן מאזורים אחרים בגליל והן מאזור חיפה וממרכז הארץ. היישובים החדשים מושכים אוכלוסייה חזקה, ומהווים, לדעת המחבר, פרוורים מרוחקים של חיפה, כלומר, ההגירה אל הגליל קשורה לתהליכי הפרוור. לעומת זאת, המהגרים אינם מגיעים לעיירות-הפיתוח שבאזור. רוב העוזבים את אחד מאזורי הגליל עוברים למרכז הארץ או לאזור חיפה, ולא לאזור אחר בגליל. בסיכום המחבר טוען כי "ההגירה ליישובים החדשים היא בהיקף מצומצם יחסית, ואין בה עדיין כדי לפתור את שתי הבעיות העיקריות של הגליל: יהוד הגליל וצמצום

13 ישראל קמחי, מאיה חשן ושרית עוזיאלי "הגירה מירושלים – מאפייני העוזבים והסיבות לעזיבה" עיר ואזור 19–20, 91 (1989).

14 גבריאל ליפשיץ "ההגירה אל הגליל, ממנו ובתוכו 1961–1983" רבעון לכלכלה לז 738 (1986).

הפערים... שבין הגליל לבין מרכז הארץ".¹⁵ לעומת זאת, היא עלולה ליצור בעיה חדשה: הגדלת הקיטוב החברתי-הכלכלי בתוך האזור – למשל, בין מעלות לבין כפר-ורדים, ובין כרמיאל לבין היישובים בגוש שגב.

ליפשיץ וצ'מנסקי¹⁶ בוחנים את תרומתם של המצפים החדשים לפיתוח הגליל, ומוצאים כי הרמה החברתית-הכלכלית שלהם גבוהה באופן משמעותי מן הממוצע האזורי (והארצי), ובכך הם העלו את הרמה הממוצעת בכמה מאזורי הגליל. עם זאת, יישובים אלה הגדילו את הפערים הפנימיים בגליל בין היישובים הוותיקים לבין אלה החדשים. אזור חיפה (ולא הגליל) ממשיך להוות את מוקד התעסוקה של תושבי היישובים החדשים, שרובם עובדים משכילים ומיומנים. תרומתם של המפעלים שהוקמו ביישובים החדשים לכלכלת האזור, ובפרט ליישובים הקיימים, הינה מועטה: רוב המועסקים במפעלים אלה הם אנשי היישובים החדשים. רק 27% מהעובדים באים מיישובים קיימים באזור, ורובם עובדים מיומנים פחות. המפעלים החדשים אינם רוכשים כמעט מוצרים ממפעלים אחרים בגליל. הם רוכשים אומנם באזור עצמו כמחצית מן השירותים שהם נזקקים להם, אולם את מרביתם הם רוכשים מההתיישבות החדשה עצמה, ורק את מיעוטם מהיישובים הוותיקים. המפעלים בהתיישבות החדשה לא שינו באופן מהותי את התפלגות התעסוקה באזור בין ענפים מתקדמים ומסורתיים. תרומתם של משקי-הבית ביישובים החדשים לכלכלת האזור מוגבלת גם היא, למרות כוח הקנייה הגבוה שלהם. בסיכום המחברים קובעים כי "ההתיישבות החדשה בגליל לא חיזקה, ואולי אף החלישה, את הבסיס הכלכלי האזורי".¹⁷

עיירות-הפיתוח

הספרות בתחום זה בוחנת את הגורמים ברמת היישוב המשפיעים על הגירה מעיירות-פיתוח ואליהן, לעיתים תוך התייחסות להשפעה של הקמת יישובים קהילתיים חדשים על עזיבת העיירות.

קיפניס¹⁸ מפרט את ההגירה בין סוגי היישובים השונים בגליל ובאזור חיפה בשנים 1975–1979, ובכלל זה ההגירה המשמעותית שהתרחשה בין עיירות-הפיתוח והמושבים הסמוכים להן. הוא מסיק כי במחצית השנייה של שנות השבעים נהפך האזור לשדה הגירה

- 15 שם, בעמ' 754.
 16 גבריאל ליפשיץ ודניאל צ'מנסקי "היבטים כלכליים מרחביים של ההתיישבות החדשה בגליל" רבעון לכלכלה מא 279 (1990).
 17 שם, בעמ' 290.
 18 ברוך קיפניס "שדה הגירה צפון – המפנה בסוף עשור השבעים" ארצות הגליל חלק ב 509 (אבשלום שמואלי, ארנון סופר ונורית קליאוט עורכים, 1983).

הגירה פנימית והתבדלות

אחד, כלומר, לאזור שרוב ההגירה של אוכלוסייתו מתרחשת בתוכו, ולא ממנו לאזורים אחרים או מהם אליו. שדה זה התהווה באופן ספונטני ובניגוד למדיניות התכנון המוצהרת. שוורץ¹⁹ בוחנת את ההגירה אל תוך עשרים וחמש ערי-פיתוח בשנים 1978–1983 על-סמך נתונים ממפקד האוכלוסין והדירור משנת 1983, ומוצאת שקיומה של תשתית מפותחת של תעשייה או שירותים עסקיים אינה מגדילה את שיעור ההגירה אל העיר.²⁰ לעיתים הקשר בין היקף התשתית התעשייתית בעיר לבין כוח המשיכה שלה הוא דווקא שלילי. המחברת משערת שהדבר נובע ממאפייני התעשייה הקיימת בערים אלה, שאינה יכולה לספק רמת חיים גבוהה ואף עלולה לגרום נזק תדמיתי לעיר. לדעתה, מדיניות הסיוע הממשלתית לערי-הפיתוח, המתמקדת בענפי תעשייה הדורשים כוח-אדם לא-מיומן, פוגעת בתדמיתן וביכולתן למשוך אוכלוסייה חזקה.

אלפנדר וספר²¹ בחנו את הסיבות להגירת אוכלוסייה חזקה משלוש עירות-פיתוח ואליהן (קרית-שמונה, חצור הגלילית ומגדל-העמק). הם מצאו כי התעסוקה היא המניע העיקרי להגירה, וכי העוזבים את העיירות חזקים מן המהגרים אליהן. רבים מהמועסקים החזקים בעיירות-הפיתוח אינם גרים בהן, אלא ביישובים סמוכים, משיקולים של איכות מגורים וסביבה.

אדלר, לויין-אפשטיין ושביט²² משתמשים בקובץ משולב של מפקדי האוכלוסין והדירור מן השנים 1983 ו-1995.²³ הם מראים, בעזרת רגרסיה לוגיסטית,²⁴ כי ליוצאי צפון אפריקה ולבעלי השכלה נמוכה יש סיכוי גבוה יותר באופן מובהק להישאר בעיר-פיתוח. כמו-כן, ליוצאי צפון אפריקה ולנחקרים ממשפחות גדולות יש סיכוי גבוה יותר לעבור להתגורר בעיר-פיתוח. עם זאת, למגורים בעיר-פיתוח אין השפעה שלילית מובהקת על הסיכוי להשיג תואר אקדמי או על ההישגים התעסוקתיים (אף שיש לכך השפעה שלילית על הסיכוי להשיג תעודת-בגרות).²⁵ מסקנתם היא כי "ההרכב החברתי והכלכלי הנמוך של

- 19 דפנה שוורץ "פרופיל-עיר": סיווג חדש של ערי הפיתוח" רבעון לכלכלה מא 194 (1990).
20 המאמר מתייחס רק למהגרים אל ערי-הפיתוח, ואינו דן בעוזבים אותן.
21 טובי אלפנדר ודניאל שפר הגירה אל ומערי פיתוח בישראל (1992).
22 אירית אדלר, נח לויין-אפשטיין ויוסי שביט "ריבוד חברתי וערי הפיתוח בישראל: דיון מחודש בשאלות ישנות" סוציולוגיה ישראלית ה(2) 365 (2003).
23 בניגוד לקובץ העומד לרשותנו, לא היה ברשותם זיהוי מדויק של יישוב המגורים, אלא רק סיווג של היישובים לקבוצות על-פי גודלם והנפה שבה הם נמצאים.
24 שיטה סטטיסטית שמאפשרת לבחון את ההסתברות להתרחשותו של אירוע תוך התייחסות לכמה גורמים.
25 אדלר, לויין-אפשטיין ושביט, לעיל ה"ש 22. אבחנתם מתבססת על השוואה בין נחקרים שגדלו בערי-פיתוח לבין תושבים ביישובים בינוניים, שהינם מבוססים ברובם.

ערי הפיתוח הוא תוצאה של הגירה סלקטיבית מערי הפיתוח ואליהן... כישלונן העיקרי... הוא בעובדה שהן מאבדות את הילדים המצליחים שגדלו בהן".²⁶

ב. טיפוסים היישובים ומאפייניהם

סיווגנו את היישובים לכמה טיפוסים.²⁷ הגדרת הטיפוסים משלבת כמה ממדים שמתארים את אופי היישוב ואשר הפרטים עשויים להביאם בחשבון בעת בחירת מקום המגורים. ראשית, הגדרנו את המטרופולינים המובהקים – ירושלים, תל-אביב, גוש דן למעט תל-אביב, חיפה והקריות.²⁸ את שאר היישובים סיווגנו בהתאם לגודל היישוב ב-1995, למרחק מהמטרופולין הקרוב ולרמת ההכנסה הממוצעת ביישוב ב-1995. הבאנו בחשבון גם מאפיינים ייחודיים – קיבוצים ויישובים חרדיים. חיתוך של כמה ממדים יוצר מספר רב של טיפוסים. ריבוי זה מסרב את הצגת הנתונים, אך הוא חשוב משום שהוא מבטא את העובדה שבחירת אופיו של מקום המגורים היא החלטה מורכבת הכרוכה בהכרעה בין מספר רב יחסית של חלופות ובהפעלת מגוון של שיקולים. מספר היישובים הנכללים בכל טיפוס ושמות היישובים הגדולים מביניהם מפורטים בטבלה 1. כל טיפוס מסומן בטבלה גם באות לועזית – סימון אשר יופיע בכל הטבלות – על-מנת להקל את ההתמצאות. מאפיינים עיקריים לגבי כל טיפוס מפורטים בטבלה 2.²⁹

נשים לב כי אף-על-פי שהבחנה בין הטיפוסים התבססה רק על גודל היישוב, על המרחק ממטרופולין ועל ההכנסה, ההבדלים בין הטיפוסים מתבטאים גם בהשכלה הממוצעת ובהרכב הגילאים של האוכלוסייה. ראוי, למשל, את שיעורם הנמוך של הילדים ושיעורם הגבוה של הקשישים במטרופולינים (למעט ירושלים) וכן את רמת ההשכלה הגבוהה בפרוורים המבוססים.

26 שם, בעמ' 377.

27 העבודה עוסקת באוכלוסייה היהודית, ולפיכך נתייחס ליישובים יהודיים ומעורבים, אך לא ליישובי מיעוטים. הסיווג לטיפוסים בעבודה זו שונה מהגדרת "צורת יישוב" של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, המבוססת בעיקר על גודלו של היישוב.

28 הפרדנו בין תל-אביב לבין שאר גוש דן בשל המאפיינים הייחודיים של עיר זו. ביטוי לייחודה ניתן לראות בהבדלים בינה לבין שאר גוש דן בהרכב הגילאים וכן בחלק ממאפייני ההגירה. את בני-ברק לא כללנו בגוש דן, אלא בקבוצת היישובים החרדיים.

29 להבדיל מנתוני ההגירה הפנימית שיופיעו בהמשך, המאפיינים בטבלה 2 עובדו מתוך הקבצים המלאים של מפקדי האוכלוסין והדירור, ומתייחסים לכלל האוכלוסייה ביישוב. לפיכך הנתונים לשנת 1995 כוללים גם את העלייה של שנות התשעים. הטבלה מציגה נתונים גם לגבי טיפוסים יישובים שלא נתייחס אליהם בהמשך (כגון קיבוצים ויישובים חרדיים) בגלל מאפייניהם הייחודיים או בעיות בנתונים לגביהם.

הגירה פנימית והתבדלות

טבלה 1: סיווג היישובים לטיפוסים

שמות היישובים	מספר יישובים ב-83/95'	ביאור ¹	הגדרה
			A מטרופולינים
			A1 ירושלים
			A2 תל-אביב
			A3 גוש דן ללא תל-אביב
בת-ים, גבעת-שמואל, גבעתיים, חולון, פתח-תקוה, ראשון-לציון, רמת-גן	7		
חיפה, קרית-אתא, קרית-ביאליק, קרית-ים, קרית-מוצקין	5		A4 חיפה והקריות
אשדוד, אשקלון, באר-שבע, חדרה, נתניה	5		B ערים גדולות מרוחקות
			C ערים בינוניות קרובות
		מרחק עד 25 ק"מ, 100,000–20,000 תושבים	
הוד-השרון, הרצליה, יבנה, כפר-סבא, נס-ציונה, קרית-אנו, רחובות, רמת-השרון, רעננה	9	ההכנסה הממוצעת ביישוב גבוהה מהחציון של קבוצת הערים הבינוניות הקרובות	C1 הכנסה גבוהה
אור-יהודה, בית-שמש, לוד, נהריה, עכו, ראש-העין, רמלה	7	ההכנסה נמוכה מהרף הנ"ל	C2 הכנסה נמוכה
			D פרוורים (יישובים קטנים קרובים)
		מרחק עד 35 ק"מ, 100 עד 20,000 תושבים	
26 היישובים עם יותר מ-2,000 תושבים: אבן-יהודה, אורנית, אלפי-מנשה, אלקנה, אפרתה, בית-אריה, בנימינה, גבעת-זאב, גני-תקוה, זכרון-יעקב, כוכב-יאיר, כפר-ורדים, מבשרת-ציון, מזכרת-בתיא, מכבים-רעות, נוה-אפרים, סביון, פרדסיה, צור-יגאל, קרית-טבעון, קרני-שומרון, רמת-אפעל, רמת-ישי, שהם, שערי-תקוה, תל-מונד	178/160, מהם ב-95': 26 עם יותר מ-2,000 תושבים	ההכנסה הממוצעת ביישוב גבוהה מהחציון של קבוצת הפרוורים כולה	D1 הכנסה גבוהה

קובי ברידא, גיא נבון

D2	הכנסה נמוכה	ההכנסה נמוכה מהרף הנ"ל	19 היישובים עם יותר מ-2,000 תושבים: אור-עקיבא, אזור, באר-יעקב, בית-דגן, בני-עיי"ש, גדרה, גן-יבנה, טירת-הכרמל, יהוד, יקנעם עילית, כפר-יונה, מעלה-אדומים, נשר, עתלית, צורן, קדימה, קרית-ארבע, קרית-עקרון, רכסים	75/60, מהם ב-95': 19 עם יותר מ-2,000 תושבים
E	עיירות-פיתוח מרוחקות	צפון ודרום	צפון: בית-שאן, חצור הגלילית, טבריה, כרמיאל, מגדל-העמק, מעלות, נצרת עילית, עפולה, צפת, קרית-שמונה, שלומי דרום: אופקים, אילת, דימונה, ירוחם, מצפה-רמון, נתיבות, ערד, קרית-גת, קרית-מלאכי, שדרות	21
F	יישובים קטנים מרוחקים	מרחק מעל 35 ק"מ, עד 20,000 תושבים (אך כולל יישוב אחד מעל 20,000 פרדס-חנה-כרכור – 21,900)	6 היישובים עם יותר מ-2,000 תושבים: אריאל, להבים, מיתר, פרדס-חנה-כרכור, עומר, קצרין	330/305, מהם ב-95': 232 מושבים ו-92 כפריים וקהילתיים
G	ישובים חרדיים		ביתר עילית, בני-ברק, כפר-חב"ד, מתתיהו, עמנואל, קרית-יערים	6/5
H	קיבוצים			268/264
I	אחרים	קטנים, קרובים (עד 35 ק"מ), הכנסה נמוכה	רק יישוב אחד עם יותר מ-1,000 תושבים: נורדיה (1,238 תושבים).	145/143, מהם ב-95': 136 מושבים ו-9 כפריים וקהילתיים
			סך היישובים ²	1,058/993

1. המונח "מרחק" המופיע בעמודה זו מתייחס למרחק האווירי של היישוב מן המטרופולין הקרוב ביותר.
2. לפי קובץ הנתונים, ב-1995 היו 1,100 יישובים יהודיים ומעורבים. מתוכם השמטנו 42 יישובים שצורת היישוב שלהם מוגדרת כ"מקומות".

הגירה פנימית והתבדלות

טבלה 2: היישובים היהודיים – מאפיינים והתפתחות על-פני זמן, לפי טיפוס¹

המאפיינים ב-1983					אוכלוסייה (אלפים)	
הכנסה יחסית ³	השכלה ²	גילאי +65	גילאי 0-14	הכנסה		
0.97	11.5	8.7	32.0	306.3	A מטרופולינים	
					A1 ירושלים	
1.05	10.6	19.4	19.9	329.2	A2 תל-אביב	
1.09	10.9	9.9	29.0	670.6	A3 גוש דן	
1.05	10.5	10.5	29.2	348.8	A4 חיפה והקריות	
0.93	9.8	8.6	31.5	377.5	B ערים גדולות מרוחקות	
					C ערים בינוניות קרובות	
1.12	10.7	7.4	32.4	327.2	C1 הכנסה גבוהה	
0.84	8.8	7.9	32.0	192.8	C2 הכנסה נמוכה	
					D פרזורים (קטנים קרובים)	
1.13	12.3	6.7	35.7	106.4	D1 הכנסה גבוהה	
0.88	11.5	3.7	40.2	112.1	D2 הכנסה נמוכה	
0.83	9.3	5.2	36.2	303.2	E עיירות-פיתוח מרוחקות	
0.84	10.8	3.9	38.0	116.2	F יישובים קטנים מרוחקים	
0.88		4.5	49.7	102.8	G יישובים חרדיים ⁴	
—	12.2	7.1	30.4	117.5	H קיבוצים	
0.85	10.0	6.5	33.1	49.6	I אחרים (קטנים קרובים)	
1.00	10.5	9.8	30.4	3,460.2	סה"כ	

המאפיינים ב-1995					אוכלוסייה (אלפים)	
הכנסה יחסית ³	השכלה ²	גילאי +65	גילאי 0-14	הכנסה		
1.07	12.4	9.6	33.6	417.0	A מטרופולינים	
					A1 ירושלים	
1.09	11.8	19.1	17.4	348.2	A2 תל-אביב	
1.08	11.8	13.3	22.7	799.5	A3 גוש דן	
1.01	11.5	14.3	22.8	405.1	A4 חיפה והקריות	
0.87	11.1	11.3	27.5	560.1	B ערים גדולות מרוחקות	
					C ערים בינוניות קרובות	
1.22	12.0	9.3	26.2	430.3	C1 הכנסה גבוהה	
0.83	10.7	9.4	29.1	266.1	C2 הכנסה נמוכה	
					D פרזורים (קטנים קרובים)	
1.37	13.1	6.5	33.0	223.6	D1 הכנסה גבוהה	
0.85	12.7	4.0	38.3	197.2	D2 הכנסה נמוכה	

קובי ברידא, גיא נבון

0.78	10.8	8.2	31.6	452.3	E עיירות-פיתוח מרוחקות
0.90	11.6	5.1	35.0	177.7	F יישובים קטנים מרוחקים
0.87		3.8	51.3	148.9	G יישובים חרדיים ⁴
—	12.7	9.5	28.8	118.1	H קיבוצים
0.81	11.1	9.3	28.0	60.1	I אחרים (קטנים קרובים)
1.00	11.7	11.3	27.5	4,604.1	סה"כ

השינוי מ-1983 ל-1995					
הכנסה יחסית ³	השכלה ²	גילאי +65	גילאי 0-14	אוכלוסייה (אחוזים)	
0.10	0.9	0.9	1.6	36.1	A מטרופולינים
0.04	1.2	-0.3	-2.5	5.8	A1 ירושלים
-0.02	0.9	3.4	-6.3	19.2	A2 תל-אביב
-0.04	0.9	3.8	-6.4	16.1	A3 גוש דן
-0.06	1.3	2.7	-4.1	48.4	A4 חיפה והקריות
0.10	1.3	1.9	-6.2	31.5	B ערים גדולות מרוחקות
0.00	1.9	1.6	-2.9	38.0	C ערים בינוניות קרובות
					C1 הכנסה גבוהה
					C2 הכנסה נמוכה
0.24	0.8	-0.2	-2.8	110.1	D פרוורים (קטנים קרובים)
-0.03	1.3	0.2	-2.0	75.9	D1 הכנסה גבוהה
					D2 הכנסה נמוכה
-0.06	1.6	3.0	-4.6	49.2	E עיירות-פיתוח מרוחקות
0.05	0.9	1.2	-3.1	53.0	F יישובים קטנים מרוחקים
0.00		-0.7	1.6	44.8	G יישובים חרדיים ⁴
—	0.5	2.4	-1.6	0.5	H קיבוצים
-0.04	1.1	2.7	-5.1	21.2	I אחרים (קטנים קרובים)
—	1.1	1.4	-2.9	33.1	סה"כ

1. כל הנתונים (למעט סך האוכלוסייה) הם ממוצע פשוט של נתוני היישובים בקבוצה המתאימה, ללא שקלול לפי מספר התושבים ביישוב. סך האוכלוסייה בירושלים כולל יהודים בלבד, אך ביתר הערים המעורבות הוא כולל גם לא-יהודים. מאפייני האוכלוסייה בכל היישובים מתייחסים ליהודים בלבד. הנתונים עובדו מתוך הקבצים המלאים של מפקדי האוכלוסין והדירור מן השנים 1983 ו-1995.
2. מספר שנות הלימוד הממוצע של בני חמש-עשרה ומעלה.
3. ההכנסה הכוללת של משק-הבית בקבוצת היישובים יחסית לממוצע הארצי.
4. ההשכלה ביישובים החרדיים הושמטה מן הטבלה משום ששינוי בהגדרת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לגבי השכלת החרדים אינו מאפשר השוואה של הנתונים בין שני המפקדים.

הגירה פנימית והתבדלות

טבלה 2 מצביעה גם על שינויים לא-סימטריים במאפייני היישובים לאורך התקופה, שניתן לחלקם לשינויים הקשורים במידה רבה להגירה פנימית ולכאלה הקשורים בעיקרם לגל העלייה בתחילת שנות התשעים. ראשית, נדגיש שתי תופעות העולות מהטבלה שאותן נקשר בהמשך להגירה פנימית של האוכלוסייה הוותיקה בארץ ולתהליכי ההתבדלות: א. היחלשות המטרופולינים – גוש דן והמטרופולין של חיפה והקריות עברו תהליך דומה מאוד של היחלשות: גידול איטי של האוכלוסייה, עלייה מהירה בשיעור הקשישים, ירידה מהירה בשיעור הילדים ושחיקה ב"איכות" האוכלוסייה – ההשכלה הממוצעת שם עלתה בקצב איטי מהממוצע הארצי, וההכנסה ירדה יחסית לממוצע הארצי. ירושלים עברה תהליך דומה מבחינת רמת ההשכלה, אך לא מבחינת ההכנסה.³⁰ ירושלים גם לא עברה תהליך דומה של הזדקנות, ואוכלוסייתה גדלה במהירות, בין היתר, בגלל שיעורם הגבוה של החרדים בה. לכאורה, נתוני הטבלה מורים כי אף שאוכלוסיית תל-אביב גדלה בקצב איטי במיוחד,³¹ שאר התהליכים בה היו שונים מאשר בגוש דן ובאזור חיפה: רמת ההשכלה עלתה מאוד, ההכנסה היחסית עלתה, ותהליך ההזדקנות היה מתון במיוחד. עם זאת, כמתואר בהמשך, בכל הנוגע במשפחות בשלב של גידול ילדים, תהליכי ההגירה בתל-אביב דומים לאלה שהתרחשו בשאר המטרופולינים. נראה כי ההבדל קשור במידה רבה להיותה מוקד משיכה לצעירים משכילים (אשר עוזבים אותה בהמשך).

ב. הפרוור – התפתחותם המואצת של יישוביים בינוניים או קטנים בעלי הכנסה גבוהה המצויים בקרבת המטרופולינים. הדבר בולט במיוחד בפרוורים המבוססים הקטנים (עד עשרים אלף תושבים, טיפוס D1): מספר היישובים מסוג זה גדל (ראו טבלה 1),³² ואוכלוסייתם הוכפלה במהלך התקופה (ראו טבלה 2).³³ האוכלוסייה גדלה – אם כי בשיעור מתון יותר – גם בערים בינוניות קרובות בעלות הכנסה גבוהה (טיפוס C1). גידול

30 חלק מהירידה היחסית בהשכלה בירושלים נובע משינוי ההגדרה של השכלת החרדים במפקד, שגרם להקטנה במספר שנות הלימוד שנזקפו להם לעומת 1983.

31 הגידול האיטי באוכלוסיית תל-אביב, חרף גל העלייה של שנות התשעים, משקף, בין היתר, את שיעור ההשתקעות הנמוך של העולים בעיר בתקופה זו.

32 הגידול הניכר במספר היישובים הפרווריים-הקהילתיים מבטא הן תהליכי פרוור והן מדיניות ממשלתית, דוגמת ההתנחלויות והמצפים בגליל. רבים מהיישובים הללו סווגו כ"קרובים למטרופולין", כביטוי לכך שרבות מההתנחלויות הן במרחק יוממות מגוש דן או מירושלים ושרבים מהמצפים בגליל הם במרחק יוממות מחיפה.

33 בטיפוס D1 נכללים גם יישובים מעבר לקו הירוק. ניתן לטעון כי התפתחותן של ההתנחלויות אינה משקפת פרוור "רגיל", אלא מדיניות ממשלתית המונעת משיקולים אחרים. יצוין, עם זאת, כי גם ללא ההתנחלויות גדלה האוכלוסייה בטיפוס D1 ב-66%. ההתייחסות להתנחלויות לצורך ניתוח תהליך הפרוור נידונה בהמשך.

האוכלוסייה בשתי קבוצות אלה משמעותי במיוחד בהקשר של הגירה פנימית, משום שהוא מבוסס על משיכת אוכלוסיות חזקות מן הערים הוותיקות, ומשום שבניגוד ליישובים אחרים (כגון עיירות-הפיתוח או הפרוורים הלא-מבוססים), הוא אינו נובע מקליטת עלייה בהיקף משמעותי. הגידול המהיר באוכלוסיית היישובים הללו נובע גם מכך שמדובר במשפחות עם ילדים, בפרט בשלב של הרחבת המשפחה. נוסף על גידול האוכלוסייה נרשמה בפרוורים המבוססים העלייה המהירה ביותר בהכנסה היחסית. מכיוון שיישובים אלה היו בעלי ההכנסה הגבוהה ביותר כבר בשנת 1983, העלייה בהכנסתם היחסית משקפת גידול באי-השוויון הבין-יישובי בארץ. זו אחת ההשלכות החשובות של תהליך הפרוור, והיא תידון שוב בהמשך העבודה. תהליך דומה של גידול מואץ באוכלוסייה ובהכנסה היחסית נרשם גם בקבוצת היישובים הקטנים המרוחקים (טיפוס F). כפי שנפרט בהמשך, בדיון על היחלשותן של עיירות-הפיתוח, התפתחותם של יישובים אלה ניזונה בחלקה מתהליכים הדומים לפרוור: מעבר של אוכלוסיות חזקות מיישובים גדולים וותיקים ליישובים קהילתיים קטנים, הומוגניים ומבוססים.³⁴

שתי תופעות בטבלה 2 קשורות לעלייה של ראשית שנות התשעים: (א) הגידול המואץ באוכלוסייתן של עיירות-הפיתוח המרוחקות מן המרכז (וכן באוכלוסייתן של הערים הגדולות המרוחקות, טיפוס B); (ב) הניגוד הבולט בין העלייה בהשכלה הממוצעת לבין הירידה (או הקיפאון) בהכנסה היחסית במהלך התקופה, כפי שמתבטא בעיירות-הפיתוח (וכן בטיפוסים B ו-C2). שתי התופעות הללו ממחישות את החשיבות שבהתמקדות בהגירה הפנימית של האוכלוסייה הוותיקה בניכוי העולים. הדבר נכון במיוחד לגבי עיירות-הפיתוח, שכן כפי שנראה בהמשך, הנתונים בטבלה 2, המצביעים על גידול באוכלוסייה ובהשכלתה, נובעים במידה רבה מהגעת העולים החדשים, ומסתירים התפתחות פוכה ובעייתית מאוד מבחינת האוכלוסייה הוותיקה של עיירות אלה – עזיבה משמעותית, במיוחד של האוכלוסיות החזקות.

טבלה 2, המתארת את כלל האוכלוסייה ביישובים, עלולה לעוות את התמונה לגבי מאפייני המשפחות, אשר בהן העבודה מתמקדת. טבלה 3 מציגה את מאפייניהם של אותם טיפוסי יישובים בהסתמך על נתוני המשפחות (היהודיות) בשלב גידול הילדים בלבד, שאותן הגדרנו כזוגות נשואים שבהם גיל האישה (בשנת המפקד) בין עשרים וחמש לחמישים וחמש. מטבלה 3 עולה כי גם כאשר מגבילים את הניתוח למשפחות אלה, ניתן להצביע בבירור על היחלשות המטרופולינים של גוש דן וחיפה מבחינת קצב הגידול

34 בטיפוס F נכללים גם היישובים המבוססים שקמו סביב באר-שבע, שאותם לא הגדרנו כפרוורים משום שלא הגדרנו את באר-שבע כמטרופולין.

הגירה פנימית והתבדלות

במספרם של משקי-הבית והתפתחות ההשכלה וההכנסה היחסית, וכן על הגידול המואץ של הפרוורים המבוססים והעלייה בהכנסתם היחסית. ההשוואה בין טבלות 2 ו-3 מדגישה את חשיבות ההתמקדות במשקי-הבית המשפחתיים. זאת, משום שלמרות הדמיון העקרוני בתוצאות, ההבדלים הכמותיים בין שתי הטבלות ממחישים כי עוצמת היחלשותם של המטרופולינים הקשורה להגירת המשפחות מקבלת ביטוי חלקי בלבד בנתונים של כלל האוכלוסייה. בעוד שטבלה 2 הראתה כי אוכלוסיית תל-אביב גדלה במהלך התקופה, אם כי בקצב מתון מאוד, טבלה 3 מלמדת על תהליך חריף יותר: בתל-אביב, בניגוד למטרופולינים האחרים, נשמרת אומנם (ואף עולה) "איכותן" היחסית (מבחינת השכלה והכנסה) של המשפחות הגרות בה, אך תוך ירידה ניכרת במספרן – מספר המשפחות בשלב גידול הילדים ירד שם ב-15%. גם בחיפה ירד מספר המשפחות, ובגוש דן הוא גדל בקצב איטי מאוד בהשוואה לשאר הארץ. בעוד שסך האוכלוסייה בירושלים גדל במידה דומה לשיעור הארצי, מספר המשפחות בה גדל בחצי משיעור זה. הפער בין הגידול בסך האוכלוסייה ובמספר המשפחות בירושלים קשור כנראה לשיעור הילודה הגבוה בקרב החרדים.

טבלה 3: טיפוסי היישובים – מאפייני משקי-הבית בשלב גידול הילדים¹

המאפיינים ב-1983			
משקי-בית (אלפים)	השכלה ² (שנים)	הכנסה יחסית ³ (מדד)	
42.9	12.5	1.01	A מטרופולינים
41.9	11.1	0.97	A1 ירושלים
111.3	11.5	1.09	A2 תל-אביב
53.3	11.3	1.10	A3 גוש דן
56.3	10.3	0.92	A4 חיפה והקריות
			B ערים גדולות מרוחקות
54.6	11.6	1.15	C ערים בינוניות קרובות
24.9	8.96	0.80	C1 הכנסה גבוהה
			C2 הכנסה נמוכה
16.5	13.0	1.05	D פרוורים (קטנים קרובים)
14.9	11.8	0.94	D1 הכנסה גבוהה
			D2 הכנסה נמוכה
43.2	9.5	0.87	E עיירות-פיתוח
17.1	10.5	0.67	F קטנים מרוחקים
13.0		0.68	G יישובים חרדיים
17.6	13.1		H קיבוצים
7.1	10.0	0.66	I קטנים קרובים
514.4	11.2		סה"כ

קובי ברידא, גיא נבון

המאפיינים ב-1995			
משקי-בית (אלפים)	השכלה ² (שנים)	הכנסה יחסית ³ (מדד)	
47.1	13.3	0.95	A מטרופולינים
35.7	12.9	1.18	A1 ירושלים
114.7	12.7	1.11	A2 תל-אביב
50.6	12.4	1.02	A3 גוש דן
			A4 חיפה והקריות
74.8	11.9	0.85	B ערים גדולות מרוחקות
66.6	13.2	1.30	C ערים בינוניות קרובות
33.9	11.6	0.81	C1 הכנסה גבוהה
			C2 הכנסה נמוכה
37.0	14.1	1.41	D פרוורים (קטנים קרובים)
28.8	13.4	0.79	D1 הכנסה גבוהה
			D2 הכנסה נמוכה
60.2	11.6	0.73	E עיירות-פיתוח
26.1	12.4	0.89	F קטנים מרוחקים
13.7		0.52	G יישובים חרדיים
17.0	13.7		H קיבוצים
8.4	12.2	0.85	I קטנים קרובים
614.7	12.6		סה"כ
השינוי מ-1983 ל-1995			
משקי-בית (אחוזים)	השכלה ² (שנים)	הכנסה יחסית ³ (מדד)	
10.0	0.8	-0.1	A מטרופולינים
-14.8	1.8	0.2	A1 ירושלים
3.1	1.3	0.0	A2 תל-אביב
-4.9	1.2	-0.1	A3 גוש דן
			A4 חיפה והקריות
32.9	1.7	-0.1	B ערים גדולות מרוחקות
22.1	1.6	0.1	C ערים בינוניות קרובות
36.0	2.6	0.0	C1 הכנסה גבוהה
			C2 הכנסה נמוכה
124.2	1.1	0.4	D פרוורים (קטנים קרובים)
93.6	1.5	-0.1	D1 הכנסה גבוהה
			D2 הכנסה נמוכה
39.3	2.1	-0.1	E עיירות-פיתוח
53.3	1.9	0.2	F קטנים מרוחקים
5.9		-0.2	G יישובים חרדיים
-3.5	0.6		H קיבוצים
18.2	2.2	0.2	I קטנים קרובים
19.5	1.5		סה"כ

הגירה פנימית והתבדלות

1. הנתונים מתייחסים רק לזוגות יהודים נשואים שבהם גיל האישה בין עשרים וחמש לחמישים וחמש. הנתונים (למעט מספר משקי-הבית) הם ממוצע פשוט של נתוני היישובים בקבוצה המתאימה. הנתונים עובדו מתוך הקבצים המלאים של מפקדי האוכלוסין והדיוור מן השנים 1983 ו-1995.
2. מספר שנות הלימוד הממוצע של בני-הזוג.
3. ההכנסה הכוללת של משק-הבית בקבוצת היישובים יחסית לממוצע הארצי.

ג. נתונים והגדרות: פרטים, משפחות, יישובים והגירה

1. בסיס הנתונים

בסיס הנתונים שעמד לרשותנו משלב את כל הפרטים שנדגמו הן במפקד משנת 1983 והן במפקד משנת 1995. ייחודו של בסיס הנתונים הוא שלראשונה אפשרה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לזהות את יישוב המגורים של כל אחד מהפרטים בשתי נקודות הזמן. שילוב הנתונים המפורטים הן על הפרט והן על יישוב מגוריו לאורך זמן משפר במידה רבה את היכולת לעקוב אחר הפרטים, ללמוד על דפוסי ההגירה שלהם ולנתח את הקשרים הרב-ממדיים שבין מאפייני הפרט לבין מאפייני היישובים. תקופת החקירה הוכתבה על-ידי העובדה שהמפקד האחרון בישראל נערך ב-1995.

נתוני הפרטים נלקחו מהקובץ המשולב של מפקדי האוכלוסין והדיוור מן השנים 1983 ו-1995. רק כחמישית ממשקי-הבית בכל מפקד מלאים את השאלון המורחב ובו מידע מפורט על בני משק-הבית, לרבות הכנסתם, השכלתם ועוד. רק אותם אנשים שלגביהם מולא השאלון המורחב הן ב-1983 והן ב-1995 – כ-3.6% מן האוכלוסייה – נכללים בקובץ המשולב. מקום המגורים הוא המקום הפיזי שבו נפקד משק-הבית, ולא הכתובת הרשומה במשרד הפנים. לפיכך אין בנתונים הטיה הנגרמת מבעיה של אי-עדכון כתובות במשרד הפנים.

באשר למאפייני היישובים – מלבד נתונים בסיסיים על היישובים, כגון מיקומם ומספר תושביהם, צירפה למעננו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה עיבודים מיוחדים מתוך המפקדים לגבי מאפיינים נוספים של כל יישוב בשתי השנים: ההשכלה, השכר וההכנסה הממוצעים ביישוב, התפלגות הגילאים בו ועוד.

2. עיבוד הנתונים

קובץ הנתונים הגולמי מכיל 120,936 תצפיות ברמת הפרט, ומהווה מדגם מייצג של האוכלוסייה הקבועה. מאחר שנכללים בו רק פרטים שנדגמו הן ב-1983 והן ב-1995, הוא

אינו כולל ילדים שנולדו לאחר 1983, אנשים שנפטרו לפני 1995, אנשים שעזבו את הארץ לפני 1995 וכן עולים חדשים שהגיעו לאחר 1983. בפרט אין הקובץ כולל את העלייה של ראשית שנות התשעים. לכך יש חשיבות רבה, שכן סביר כי השיקולים בבחירת מקום המגורים ובהחלפתו בשנים הראשונות להשתקעות בארץ שונים מאלה של האוכלוסייה הוותיקה, אשר בה עוסקת עבודה זו.

השמטנו תצפיות בהתאם למטרות המחקר: העבודה עוסקת בהגירה פנימית של יהודים בלבד, ולכן השמטנו את הלא-יהודים (כ-18% מהמדגם). כמו-כן השמטנו כל מי שהיה בן שמונה-עשרה או פחות ב-1995 (כי אי-אפשר לומר שהוא קיבל החלטת הגירה עצמאית במהלך תקופת המחקר), פרטים המתגוררים במוסדות וכן פרטים שגרו בקיבוץ ב-1983 ו/או ב-1995. תושבי הקיבוצים הושמטו משום שאין לנו נתונים אמנים על ההכנסה הממוצעת ביישוב ועל הכנסת משקי-הבית, וכן משום שההחלטה לעבור לקיבוץ או לעזוב אותו שונה מההחלטה לגבי יישובים אחרים, בגלל המאפיינים הייחודיים של קיבוץ. לאחר הניכויים נותרו במדגם 81,517 פרטים.

3. יחידת החקירה – משפחות

אנו בוחנים את ההגירה של "משפחות מתמידות" בלבד. נגדיר "משפחה מתמידה" (להלן: משפחה) כראש משק-בית ובן/בת-זוגו שהתגוררו ביחד הן ב-1983 והן ב-1995. לכל משפחה כזו נתייחס להלן כאל תצפית אחת. לרשותנו 17,199 תצפיות של משפחות כאלה. מספר זה של תצפיות משקף בפועל מספר גדול בהרבה של פרטים – יותר ממחצית האוכלוסייה – הן משום שכל תצפית מייצגת את שני בני-הזוג והן משום שלרבות מהמשפחות הללו יש ילדים הגרים עימן.

לקבוצה זו יש כמה יתרונות לצורך בחינה של דפוסי הגירה:

א. אנו מתעניינים ביחידה שיכולה לקבל החלטות עצמאיות לגבי יישוב המגורים, ואשר סביר להניח שהחלטתה אכן מתייחסת למאפייני היישוב, ולא לשיקול מכריע אחר. דרישה זו פוסלת, למשל, ילדים בגירים הגרים עם הוריהם או קשישים הגרים עם ילדיהם, אשר סביר להניח כי השיקול העיקרי מבחינתם הוא לגור אצל ההורים/הילדים, ולא דווקא אופי היישוב.³⁵ כמו-כן, רווקים שכבר מתגוררים מחוץ לבית ההורים ב-1995 הם בדרך-כלל צעירים שמקום מגוריהם אינו משקף עדיין

35 עם זאת, אין להתעלם מהאפשרות שזוגות נשואים בוחרים לגור בקרבת הוריו של אחד מבני-הזוג. התופעה כנראה נפוצה בארץ, אולם איננו יכולים לבדוק זאת בנתונים שלרשותנו.

הגירה פנימית והתבדלות

החלטה מהותית להשתקע ביישוב, אלא נסיבות זמניות, כגון לימודים אקדמיים, משיכה זמנית ל"עיר הגדולה" משיקולים חברתיים וכדומה.

ב. ניתן להגדיר חד-ערכית את יישוב המגורים של הזוג ב-1983 וב-1995, ולהתייחס להחלטת ההגירה של שני בני-הזוג כאל החלטה משותפת של משק-הבית (בניגוד למצב אצל זוגות שהתחתנו לאחר 1983 או התגרשו לפני 1995).

ג. החלטות ההגירה של משפחות בשלב גידול הילדים מעניינות במיוחד לצורך ניתוח כוח המשיכה או הדחייה של יישובים שונים וקביעת מדיניות בהתאם.

יודגש כי לא ננתח את ההגירה של זוגות שהתחתנו לאחר 1983. זאת, אף ששיעורי ההגירה של זוגות צעירים גבוהים והתנהגותם מעניינת במיוחד, שכן לחתונה מתלווה החלטה משמעותית לגבי יישוב המגורים למשך תקופה ארוכה. הסיבה לאי-הכללתם של זוגות אלה בניתוח היא שבעיות אחדות בנתונים מונעות בחינה שיטתית של ההגירה בקרב זוגות אלה.

4. הגירה פנימית – הגדרה

אנו מזהים הגירה פנימית כמצב שבו יישוב המגורים של משק-הבית ב-1995 שונה מיישוב המגורים ב-1983. בכל עת משק-הבית יכול לבחור אחת משלוש אפשרויות: להמשיך לגור באותו בית, לעבור לבית אחר באותו יישוב או לעבור ליישוב אחר. מחקר זה עוסק רק בהחלטה להישאר באותו יישוב לעומת ההחלטה לעבור ליישוב. איננו עוסקים במעברים בתוך היישוב עצמו.³⁶ יישוב המגורים ידוע לנו רק בשתי השנים האמורות – איננו יודעים באיזו שנה בדיוק התרחש המעבר, ואיננו יכולים לבחון את כל המעברים שאולי התרחשו במהלך התקופה. להסתכלות על שתי שנות-הקצה בלבד יש חסרונות ברורים. עם זאת, יתרונה טמון בכך שהיא בוחנת את ההחלטות לטווח הארוך. בהחלטות אלה יש משקל רב יותר למאפייני-היסוד הן של משק-הבית והן של היישובים, ואילו חשיבותם של גורמים זמניים המשפיעים על מעברים קצרי-טווח פחותה.

מאפייני המדגם וההגדרה האמורה של הגירה פנימית מורים כי אנו חוקרים "אוכלוסייה קבועה", קרי, אותם משקי-בית ב-1983 וב-1995. בכך אנו נמנעים מהטיות הנובעות משינויים בהרכב המדגם עקב גריעה או תוספת של משקי-בית בין השנים. כל

36 מחקרים אחדים בישראל עסקו בהחלפת מקום מגורים בתוך היישוב עצמו (ראו לעיל את סקירת הספרות בסעיף א). לפי קובץ הנתונים שלנו, מעבר בתוך היישוב שכיח בהרבה מהחלפת יישוב: לפחות 37% מ"המשפחות המתמידות" החליפו כתובת בתוך היישוב בין 1983 ל-1995. שיעור זה גבוה בהרבה מאלה שעברו ליישוב, כמתואר להלן.

התוצאות שנתאר משקפות אפוא אך ורק החלטות הגירה, ולא שינויים אחרים, כגון יצירת משקי-בית חדשים, גירושים, תמותה, ירידה מהארץ ועלייה. כאמור, עבודה זו מתמקדת בהגירה של משפחות. כל הטבלות שלהלן מתייחסות ל"משפחות מתמידות" בלבד בתיאור מאפייני האוכלוסייה הקיימת ביישוב, כמרגם באפיונם של אלה אשר מגיעים אליו או עוזבים אותו. הממצאים שלהלן אינם מתארים אפוא תמונה כוללת של מאזן ההגירה ומאפייני ההגירה ביישובים השונים. למשל, ייתכן שיישוב מסוים סובל מעזיבה של משפחות מבוססות, שאותה אנו מתארים, אולם מושך אליו במקביל רווקים צעירים ומבוססים או קלט עולים רבים בשנות התשעים – תהליכים שאיננו מתעדים. הטיה זו עשויה לפעול לשני הכיוונים – כשם שייתכן שהתמקדות במשפחות אלה מפריזה במשמעותן של חלק מהתוצאות, במקרים אחרים היא מהווה אומדן-חסר של היקף הבעיה.³⁷

ד. הגירה פנימית והתבדלות

כנקודת מוצא לניתוח תהליך ההתבדלות, יש לראותו כחלק מתמונה רחבה יותר של ההגירה הפנימית בישראל. תמונה זו מתוארת בטבלה 4, המפרטת את שיעורי העזיבה ושיעורי ההגעה של משפחות בכל אחד מטיפוסי היישובים. שיעור העזיבה הוא סך הזוגות שעזבו יישובים המשתייכים לטיפוס (גם אם עברו ליישוב אחר מאותו טיפוס) כאחוז מסך הזוגות שהתגוררו בטיפוס-המוצא ב-1983. שיעור ההגעה הוא סך הזוגות שהגיעו ליישובים מהטיפוס (גם אם הגיעו מיישוב אחר מאותו טיפוס) כאחוז מסך הזוגות בטיפוס-היעד ב-1995. טיפוסים שבהם שיעור העוזבים גדול משיעור המגיעים סבלו מהגירה שלילית נטו. כלל העוזבים במדגם הם גם כלל המגיעים, כפי שניתן לראות בשורה התחתונה של הטבלה.

מהטבלה ניתן לראות כי ההגירה הפנימית היא תופעה משמעותית – כ-17% מבין המשפחות התגוררו ב-1995 ביישוב שונה מזה שבו גרו ב-1983. כפי שכבר הוסבר, זהו אומדן-חסר להיקף הכולל של ההגירה הפנימית בארץ, משום שהוא מתייחס לשנות-הקצה בלבד ומשום שהבדיקה מתייחסת לשלב במחזור החיים שבו הנטייה לעבור יישוב חלשה

³⁷ לדוגמה, אנו מתעדים יציאה של משפחות מבוססות מן המטרופולינים, אך איננו מודדים כניסה של צעירים רווקים ומשכילים אליהן, ובכך אנו מפריזים אולי בהיחלשותן של הערים; לעומת זאת, אנו מתעדים יציאת משפחות מבוססות מעירות-הפיתוח, אך איננו בחנים יציאת צעירים רווקים מהן, ובכך אנו ממעיטים כנראה בחומרת הבעיה בעירות.

הגירה פנימית והתבדלות

יחסית. שיעורי העזיבה ושיעורי ההגעה בכל אחד מהטיפוסים מעידים כי ההגירה הפנימית היא תופעה רווחת בכל סוגי היישובים, ואינה מוגבלת לטיפוסים מסוימים. מלבד הניתוח הכמותי של היקף ההגירה ומאזנה בכל קבוצת יישובים, טבלה 4 מציגה גם את מאפייניהן של המשפחות המהגרות – העוזבות והמגיעות – לעומת הנשארות. המהגרים צעירים, משכילים, ובדרך-כלל בעלי הכנסה גבוהה מאלה שלא החליפו יישוב מגורים, וזאת בהשוואה הן ליישוב-המוצא והן ליישוב-היעד.³⁸ הממצא שלפיו הנטייה להגר גבוהה יותר בקרב אוכלוסיות חזקות עולה בקנה אחד עם תוצאות של מחקרים אחרים.

טבלה 4: שיעורי ההגירה ומאפייניה לפי טיפוס היישובים¹

עוזבים ²	הכנסה יחסית לנשאים ⁶			אחוז ³	גיל ⁴	השכלה ⁵
	0.98	1.09	1.11			
A מטרופולינים	0.98	13.6	33.4	13.2		
A1 ירושלים	1.09	11.7	36.9	16.6		
A2 תל-אביב	1.11	12.6	35.5	20.3		
A3 גוש דן	0.92	12.9	36.0	17.2		
A4 חיפה והקריות	1.20	13.2	35.2	12.4		
B ערים גדולות מרוחקות						
C ערים בינוניות קרובות						
C1 הכנסה גבוהה	1.07	13.4	35.6	15.9		
C2 הכנסה נמוכה	1.16	11.1	34.6	15.3		
D פרוורים (קטנים קרובים)						
D1 הכנסה גבוהה	1.03	13.4	36.2	13.9		
D2 הכנסה נמוכה	0.99	12.2	32.7	19.4		
E עיירות-פיתוח	1.12	11.7	33.0	17.4		
F קטנים מרוחקים	1.00	12.8	35.1	15.3		
G יישובים חרדיים	1.26	11.9	37.9	28.5		
I קטנים קרובים	1.01	11.7	35.7	8.3		
סה"כ	1.07	12.6	35.3	16.7		

38 ניתוח אקונומטרי (רגרסיות מסוג probit) מאשש מאפיינים אלה של המהגרים, המבדילים אותם מהמשפחות שאינן עוברות יישוב.

קובי ברידא, גיא נבון

		מגיעים ²				נשארים ²		
		הכנסה יחסית לנשארים ⁶	השכלה ⁵	גיל ⁴	אחוז ³	השכלה ⁵	גיל ⁴	
A	מטרופולינים							
A1	ירושלים	1.02	13.0	36.8	6.1	12.1	42.1	
A2	תל-אביב	1.16	12.5	40.5	8.7	10.9	47.6	
A3	גוש דן	0.93	11.5	37.0	16.8	10.8	42.5	
A4	חיפה והקריות	0.89	12.1	36.8	13.2	11.5	43.6	
B	ערים גדולות מרוחקות	1.06	11.5	35.2	9.9	10.3	40.5	
C	ערים בינוניות קרובות							
C1	הכנסה גבוהה	1.06	13.3	35.9	22.0	11.6	41.0	
C2	הכנסה נמוכה	1.17	11.8	33.9	11.2	9.3	39.8	
D	פרוורים (קטנים קרובים)							
D1	הכנסה גבוהה	1.12	14.1	33.2	48.7	12.1	41.8	
D2	הכנסה נמוכה	1.06	12.3	31.9	27.5	9.3	39.0	
E	עיירות-פיתוח	0.99	11.9	34.6	9.8	10.0	38.1	
F	קטנים מרוחקים	1.30	13.1	32.0	27.3	10.3	40.2	
G	יישובים חרדיים	1.05	11.3	36.5	18.0	10.2	43.4	
I	קטנים קרובים	0.95	13.0	31.5	14.8	9.8	41.6	
	סה"כ	1.07	12.6	35.3	16.7	10.8	41.9	

1. מספר התצפיות: 17,199 "משפחות מתמידות" (בכל היישובים), מהן 14,323 משפחות נשארו באותו יישוב ו-2,876 משפחות עברו יישוב. הושטט מי שגר בקיבוץ לפחות באחת משתי השנים.
2. "עוזב"/"מגיע" הוא מי שעזב יישוב או הגיע ליישוב המשתייך לטיפוס בשורה המתאימה, גם אם יישוב-היעד או יישוב-המוצא, בהתאמה, משתייכים לאותו טיפוס. "נשאר" הוא מי שלא עבר יישוב.
3. אחוז העוזבים מקרב כלל המשפחות בטיפוס-המוצא ב-1983 ואחוז המגיעים מקרב כלל המשפחות בטיפוס-היעד ב-1995. מאזן ההגירה המדויק אינו הפער בין שתי העמודות, משום שהן חושבו ביחס לבסיס שונה: האוכלוסייה ב-1983 והאוכלוסייה ב-1995, בהתאמה.
4. ממוצע הגילים של שני בני-הזוג ב-1983.
5. ממוצע שנות הלימוד של שני בני-הזוג ב-1995.
6. הכנסה משפחתית חודשית ב-1983 של העוזבים/מגיעים יחסית להכנסה של הנשארים (אלה שלא עברו יישוב) באותו טיפוס.

הגירה פנימית והתבדלות

היקפה של ההגירה הפנימית ומאפייני המהגרים אינם כרוכים בהכרח, כשלעצמם, בתהליכי התבדלות ובשינויים במצבם היחסי של היישובים השונים, כל עוד זרמי ההגירה בכל קבוצת יישובים מאוזנים. אולם עיון מעמיק יותר מלמד כי הזרמים אינם מאוזנים מבחינה כמותית ומבחינה איכותית: ההגירה הפנימית בתקופה הנידונה הייתה כרוכה במעבר משמעותי של אוכלוסיות מבוססות מיישובים הטרופניים ליישובים הומוגניים ומבוססים יותר. תהליך זה של התבדלות משתקף בשתי תופעות הנידונות להלן: פרוור המטרופולינים והיחלשותן של עיירות-הפיתוח, תוך מעבר של אוכלוסיות מבוססות מהמטרופולינים ומעיירות-הפיתוח לפרוורים וליישובים קהילתיים.

1. המטרופולינים ותהליכי פרוור

ניתוח זרמי ההגירה במטרופולינים ובפרוורים ממחיש את תהליך התעצמותן של קהילות מגודרות ואת השפעתו לא רק על קהילות אלה, אלא גם על המטרופולינים עצמם. בכך באה לידי ביטוי אחת התופעות הבולטות בהגירה הפנימית בעשורים האחרונים: תהליכי הפרוור, שעיקרם מעבר של משפחות חזקות עם ילדים מן הערים הוותיקות אל יישובים קטנים מבוססים והומוגניים.

ניתוח הנתונים של כלל האוכלוסייה ושל אוכלוסיית המשפחות (ראו טבלות 2 ו-3) הצביע כבר על תהליך היחלשותם של המטרופולינים (גידול איטי של אוכלוסייתם ושחיקה ב"איכותה") במקביל להתחזקות הפרוורים (גידול מהיר באוכלוסייתם ובהכנסתם היחסית). עם זאת, אין בנתונים אלה כדי להצביע על קשר מיידי בין שני התהליכים. כדי לבסס קשר זה, נודקק לניתוח מפורט של זרמי ההגירה. ראשית, ניעזר בטבלה 4 כדי לנתח את השפעתם של זרמים אלה על המטרופולינים מזה ועל הפרוורים מזה. לאחר-מכן ניעזר בטבלה 5 כדי לקשר בין השניים ולהצביע במישרין על המעבר מהמטרופולינים ליישובים הקהילתיים ועל מאפייניו.

מלבד שיעורי ההגירה ומאפייני המהגרים בהשוואה לנשארים, ניתן ללמוד מטבלה 4 גם על מאזן ההגירה הכמותי והאיכותי בכל אחד מטיפוסי היישובים. הפער בין שיעור העוזבים לשיעור המגיעים מלמד על יציאה נטו של המשפחות מכל המטרופולינים, ובמיוחד משלוש הערים הגדולות (לרבות חיפה, שאינה מופיעה בנפרד בטבלה). השוואה בין מאפייניהם של המגיעים והעוזבים מלמדת כי מאזן ההגירה השלילי במטרופולינים אינו רק כמותי. מאחר שהמהגרים חזקים מהנשארים וזרם ההגירה נטו הוא שלילי, התהליך היה שוחק את "איכותה" של האוכלוסייה במטרופולינים יחסית לממוצע הארצי גם אילו השכלת העוזבים והכנסתם היו זהות לאלה של המגיעים. בפועל השחיקה חריפה אף יותר, משום שבכל המטרופולינים פרט לתל-אביב, השכלתם של העוזבים גבוהה מזו

קובי ברידא, גיא נבון

של המגיעים (הכנסתם דומה לזו של המגיעים או גבוהה ממנה במעט). לגבי תל-אביב, אף שהיקף העזיבה נטו משמעותי, אי-אפשר לקבוע כי ההגירה שוחקת את "איכות" האוכלוסייה, שכן השכלתם של המגיעים והכנסתם גבוהות מאלה של העוזבים. התמונה המתקבלת מניתוח היקפם של זרמי ההגירה ואיכותם (ראו טבלה 4) עולה בקנה אחד עם הממצאים לגבי כלל האוכלוסייה במטרופולינים (ראו טבלה 2), ובפרט עם הממצאים בדבר ירידה (מוחלטת או יחסית לגידול הארצי) במספר המשפחות ובמאפייני ההכנסה וההשכלה שלהן (ראו טבלה 3).³⁹ עקביות זו בין נתוני ההגירה במדגם "המשפחות המתמידות" לבין הנתונים של כלל האוכלוסייה והמשפחות במפקדים מבססת את תקפותו של הניתוח הנשען על נתוני המדגם, ואת התפקיד המיוחס להגירה בשינויים שהתרחשו במטרופולינים.

במקביל להתפתחויות האמורות במטרופולינים, בולטים בטבלה 4 שיעורי ההגעה הגבוהים לפרוורים הקטנים המבוססים (טיפוס D1) ו"איכותם" (השכלתם) של המגיעים. תמונה דומה מתקבלת ממספרם ומהשכלתם של המגיעים לטיפוסים F-1 ו-CI, אשר גם להם, כאמור, יש מאפיינים משמעותיים של פרוורים מבוססים או קהילות מגודרות. גם במקרה זה התמונה המתקבלת מנתוני ההגירה תואמת את העולה מן הנתונים של כלל האוכלוסייה – גידול מואץ במספר התושבים ובהכנסה הממוצעת ביישובים אלה.

טבלה 5: מאפייני ההגירה מהמטרופולינים¹

סה"כ	חיפה והקריות ³	גוש דן ²	תל-אביב	ירושלים	
					אחוזי המשפחות ב-1983
18	17	20	17	13	עזבו
82	83	80	83	87	נשארו
12	13	16	8	6	הגיעו
-6	-5	-4	-9	-8	מאזן הגירה
					מתוך העוזבים עברו ל- יישוב מטרופוליני אחר⁴
43.6	54.1	43.5	52.3	11.0	אחוזי העוזבים
37.1	37.0	37.0	38.4	31.1	גיל ⁵
0.9	0.9	1.0	0.8	0.7	הכנסה ⁶
11.7	12.2	12.0	10.1	14.1	השכלה ⁷

³⁹ הממצאים עקביים גם בנוגע למצבה הייחודי של תל-אביב.

הגירה פנימית והתבדלות

15.8	0	22.4	26.2	0	ערים בינוניות קרובות מבוססות (C1) אחוז מהעוזבים גיל ⁵ הכנסה ⁶ השכלה ⁷
35.6	—	35.1	37.1	—	
1.2	—	1.2	1.4	—	
13.4	—	13.2	13.9	—	
17.7	18.7	14.3	10.4	42.8	פרוורים קטנים מבוססים (D1) אחוז מהעוזבים גיל ⁵ הכנסה ⁶ השכלה ⁷
33.4	33.3	32.5	32.9	35.1	
1.2	1.1	1.2	1.6	1.2	
13.9	15.1	13.7	13.6	13.3	
8.3	6.6	8.1	4.2	18.5	פרוורים או ערים בינוניות קרובות לא- מבוססים (C2/D2) אחוז מהעוזבים גיל ⁵ הכנסה ⁶ השכלה ⁷
32.4	34.7	32.5	30.3	31.3	
0.9	1.0	1.0	1.2	0.7	
12.3	12.6	12.0	12.4	12.8	
11.5	18.7	8.4	7.3	18.5	ללא העוברים ליש"ע עברו ל- פרוורים קטנים מבוססים (D1) אחוז מהעוזבים גיל ⁵ הכנסה ⁶ השכלה ⁷
33.7	33.3	32.8	30.8	38.1	
1.2	1.1	1.2	1.8	1.5	
14.4	15.1	14.4	13.2	13.9	
6.1	6.6	7.3	4.2	2.9	פרוורים או ערים בינוניות קרובות לא- מבוססים (C2/D2) אחוז מהעוזבים גיל ⁵ הכנסה ⁶ השכלה ⁷
32.7	34.7	32.5	30.3	31.6	
1.0	1.0	1.0	1.2	0.5	
12.2	12.6	11.9	12.4	12.8	

1. המדגם כולל 8,717 משפחות שגרו במטרופולינים ב-1983, מהן 1,562 עברו יישוב (לרבות מעבר לעיר אחרת במטרופולינים).
2. בתים, גבעת-שמואל, גבעתיים, חולון, פתח-תקה, ראשון-לציון, רמת-גן.
3. חיפה, קרית-אתא, קרית-ביאליק, קרית-ים, קרית-מוצקין.
4. כולל משפחות שעברו ליישוב אחר באותו מטרופולין, כגון מעבר בין שתי ערים בגוש דן או בין שתי ערים בתוך המטרופולין של חיפה והקריות.
5. ממוצע הגילים של שני בני-הזוג ב-1983.
6. ההכנסה המשפחתית החודשית ב-1983 של העוזבים בכל תא יחסית לזו של כלל המשפחות שעזבו יישוב מטרופוליני כלשהו.
7. ממוצע שנות הלימוד של שני בני-הזוג ב-1995.

טבלה 5 מאפיינת את המשפחות שעזבו יישובים מטרופוליניים לפי טיפוס-היעד העיקריים. חלק ניכר ממהגרים אלה נשארו למעשה במטרופולינים: 44% ממשפחות אלה עברו ליישוב מטרופוליני אחר, וחלק ניכר ממעברים אלה התרחשו בין הערים השונות של גוש דן.⁴⁰ בירושלים בולטת תופעה חריגה: שיעור העוברים למטרופולין אחר נמוך בהרבה, והם קבוצת העוזבים הצעירה והמשכילה ביותר.⁴¹ הדבר עשוי להעיד כי המניעים לעזיבת ירושלים אינם קשורים רק לתהליכי הפרוור הקיימים בכל המטרופולינים, אלא גם לגורמים נוספים הדוחפים אוכלוסיות חזקות לעזוב את העיר.

הטבלה מצביעה בבירור על הקבוצה שניתן להגדירה כנושאת תהליך הפרוור: משפחות המתאפיינות בהשכלה וברמת הכנסה גבוהות במיוחד.⁴² כשליש מהמשפחות שעזבו מטרופוליני עברו לפרוורים המבוססים: יישובים קטנים יותר אשר קרובים למטרופולינים ומתאפיינים בהכנסה ממוצעת גבוהה (טיפוסים C1 ו-D1). תופעת הפרוור אינה זניחה מבחינה כמותית: המשפחות שעברו לפרוורים אלה היוו כ-6% מכלל המשפחות שגרו במטרופולינים ב-1983. משמעותה גדולה בהרבה מהיקפה הכמותי משום שמדובר באוכלוסיות חזקות במיוחד העוזבות את המטרופולינים. טבלה 5 מראה כי הן חזקות ביחס לשאר המשפחות המהגרות, אולם זהו אומדן חסר לאובדן האוכלוסיות החזקות, שכן המהגרים חזקים מהנשארים. השוואה לנתונים של הנשארים במטרופולינים (ראו טבלה 4) ממחישה את הפער הניכר בין השכלתם לבין זו של העוברים לפרוורים.

בהסתכלות על העוזבים לפרוורים המבוססים הקטנים (D1), שניתן להתייחס אליהם כאל קהילות מגודרות, היקף הפרוור קטן בכמחצית אך עוצמת התופעה מתחזקת: העוברים לשם הם הצעירים והמשכילים ביותר. נשים לב כי הפרוור מירושלים ומחיפה

40 לא נתייחס להגירה בין ערים בתוך המטרופולינים כאל חלק מתהליך הפרוור. ההבחנה בין מעברים כאלה לבין פרוור היא מלאכותית במידת-מה אם מתייחסים, למשל, למעבר של משפחות מתל-אביב לערי גוש דן (או מחיפה לקריות) וליישובי פרוורים רחוקים יותר כאל חלק מאותו תהליך.

41 תוצאה זו עולה בקנה אחד עם ממצאים אחרים שלפיהם צעירים ומשכילים עוברים מירושלים למחוזות אחרים, ולא ליישובים שסביבה. ראו קמחי, חשן ועוזיאלי, לעיל ה"ש 13. יצוין, עם זאת, כי להבדיל מאותם ממצאים, ממצאינו עוסקים ב"משפחות מתמידות", ולא בצעירים.

42 ניתן לראות את מאפייני המשפחות הללו גם בטבלה 4, בנתונייהם של המגיעים לטיפוסים C1 ו-D1. ההשכלה והגיל שם זהים כמעט לחלוטין לאלה של העוברים מכלל המטרופולינים ל-C1 ו-D1 (העמודה השמאלית בטבלה 5).

הגירה פנימית והתבדלות

והקריות היה כולו ליישובים הקטנים. חלק גדול מהפרוור באזור חיפה קשור להקמת המצפים בגליל בשנות השמונים (ראו גם לעיל את סקירת הספרות בסעיף א). התופעה המתוארת הינה תהליך מובהק של פרוור, והיישובים הקהילתיים לא תרמו למשיכת תושבים מן המרכז לפריפריה. הנתונים מלמדים שיישוב-היעד הקהילתי נמצא בדרך-כלל בקרבת מטרופולין-המוצא של המהגרים, שם הם ממשיכים כנראה לעבוד. ניתוח נפרד (שאינו מפורט בטבלה) מראה כי רק 6% מבין אלה שעברו מתל-אביב וגוש דן ליישוב קהילתי עברו ליישוב כזה במחוז הצפון, ולפי המדגם, מספר זעום עבר ליישובים קהילתיים באזור ירושלים ואף לא אחד עבר ליישוב קהילתי בדרום.⁴³ היישובים הקהילתיים בצפון (דוגמת המצפים) משכו אוכלוסייה מבוססת מחיפה ומהצפון, ורק במידה מועטה מגוש דן.⁴⁴

שתי הסתייגויות אפשריות מטענתנו לגבי הקשר שבין היחלשות המטרופולינים לבין תהליך הפרוור נוגעות בהתעלמותנו מפרוורים לא-מבוססים ומנושא ההתנחלויות. ההסתייגות הראשונה היא שבמקביל להתפתחותם של פרוורים מבוססים, שמשכו אוכלוסייה חזקה מן המטרופולינים, התפתחו גם פרוורים בעלי הכנסה נמוכה יותר, שמשכו דווקא אוכלוסיות חלשות יותר מן המטרופולינים, ולכן התרומה הכוללת של תהליך הפרוור להיחלשות אינה חד-משמעית. על-מנת להשיב על הסתייגות זו, נזכור כי הגדרנו טיפוסים של פרוורים לא-מבוססים המקבילים לפרוורים המבוססים (טיפוסים C1 ו-D1) על בסיס אותן אמות-מידה של גודל היישוב ומרחקו ממטרופולין (C2 ו-D2, בהתאמה). בחינה של טיפוסים אלה מצביעה על הנקודות הבאות ביחס להשפעתם של הפרוורים הלא-מבוססים:

א. שיעורי ההגירה (מכל הארץ) לפרוורים הלא-מבוססים היו נמוכים באופן משמעותי משיעורי ההגירה לפרוורים המבוססים (ראו טבלה 4). הגידול הניכר באוכלוסייה הכוללת בהם (ראו טבלות 2 ו-3) נובע במידה רבה מקליטת עלייה, ולא מהגירה פנימית (וחרף קליטת העלייה, הגידול במספר המשפחות בטיפוס D2 קטן מהגידול בטיפוס D1).

ב. מספר המשפחות שעברו מהמטרופולינים לפרוורים הלא-מבוססים היה רק כרבע ממספר המשפחות שעברו לפרוורים המבוססים (ראו טבלה 5). נתון זה אינו כולל

43 מדובר במדגם, ולכן בפועל מספר המגיעים לדרום עשוי להיות חיובי אך בכל מקרה זעום.
44 התופעה אינה מוגבלת ליישובים הקהילתיים. ככלל, הנכונות לעזוב את המטרופולינים לטובת מחוזות הצפון והדרום נמוכה ביותר. המצב בחיפה שונה במקצת בגלל המעבר ליישובים קהילתיים בגליל.

- חרדים שעברו מירושלים ומבני-ברק ליישובים החרדיים החדשים, שניתן לראות בהם מעין פרוורים לא-מבוססים.
- ג. המעבר לפרוורים הלא-מבוססים מוציא מן המטרופולינים משפחות חזקות – לא חלשות. העוזבים לפרוורים אלה אומנם חזקים פחות מהעוברים לפרוורים המבוססים, אולם הם צעירים ומשכילים יותר במידה משמעותית מהמשפחות שנשארו במטרופולינים (ראו את מאפייניהם של העוזבים ל-C2 ול-D2 בטבלה 5 לעומת מאפייניהם של הנשארים במטרופולינים בטבלה 4).
- ההסתייגות השנייה מתייחסת לכך שבהגדרת הפרוורים כללנו גם התנחלויות. הטענה היא שהמעבר להתנחלויות אינו חלק מתהליך הפרוור הרגיל, אלא שילוב של מדיניות ממשלתית ושל החלטה של פרטים, אשר נובעות שתייהן משיקולים אידיאולוגיים, ולא מהמניעים הרגילים להקמת יישובים קהילתיים ולמעבר לפרוורים. כנגד טענה זו נציין את הנקודות הבאות:
- א. באשר למניעי המהגרים, העבודה מתמקדת במאפייני המהגרים ובהשלכות של התופעה, ולא במניעים להגירה. העובדה שהמשכילים והמבוססים עזבו את המטרופולינים ליישובים קטנים קרובים ומבוססים, וההשלכות של התופעה על המטרופולינים, עומדות בעיני בלי קשר למניעי הפרטים ולמיקומם של יישובי-היעד. איננו בוחנים מה הניע את המהגרים לעזוב, וממילא קובץ הנתונים שבידינו אינו מאפשר לעשות זאת. יתר על כן, חלק מההתנחלויות שהגדרנו כפרוורים מבוססים (ראו טבלה 1) הן בבירור כאלה שמשכו משפחות אשר הונעו משיקולים של איכות חיים – כמו העוברים לכל פרוור אחר – ולא משיקולים אידיאולוגיים.
- ב. תופעת הפרוור עומדת בעינה, מבחינה כמותית ומבחינה איכותית, גם בניכוי ההתנחלויות. ראשית, קבוצת הפרוורים המבוססים הגדולים יותר (טיפוס C1) אינה כוללת שום התנחלות. שנית, טבלה 5 מציגה גם את נתוניהם של המהגרים מהמטרופולינים לפרוורים המבוססים הקטנים (D1) בניכוי ההתנחלויות. העוברים להתנחלויות היוו כשליש מסך העוברים לפרוורים אלה. ההבדל הכמותי גדול במיוחד בירושלים, ואילו באזור חיפה לא היה להתנחלויות שום משקל בפרוור. מבחינה איכותית, מאפייני ההשכלה וההכנסה של העוברים לפרוורים בתוך הקו הירוק דומים – וברוב המקרים אף גבוהים במקצת – ממאפייניהם של העוברים לכלל הפרוורים (כולל ההתנחלויות).⁴⁵

45 תמונה דומה מתקבלת מהשוואת הפרוורים הלא-מבוססים כולל ההתנחלויות ובלעדיהן (הסעיף האחרון בטבלה 5). חוץ מירושלים, אין כמעט הבדל בין שני החתכים. בירושלים

הגירה פנימית והתבדלות

ג. הגדרנו פרוורים על-פי מאפייני היישובים ותפקודם בפועל – מרחק מהמטרופולין, גודל והכנסה – ולא על-סמך הסיבות להקמתם. זאת ועוד, לא רק ההתנחלויות הוקמו כחלק ממדיניות ממשלתית שביסודה שיקולים רחבים יותר, ולא דווקא שיקולים תכנוניים-אורבניים. בהקשר זה נזכיר את "יישובי הכוכבים" (כגון כוכבי-איר), המהווים חלק חשוב מפרוורי המרכז, ואת המצפים בגליל, שמילאו תפקיד חשוב בפרוור של אזור חיפה.

בדקנו את תקפותן של האבחנות בדבר ההבדלים במאפייניהם של העוברים מן המטרופולינים אל היעדים השונים גם בעזרת ניתוח אקונומטרי. לשם כך ערכנו ניתוח אקונומטרי מסוג Multinomial Logit לבחירה דיסקרטית רב-ממדית כאשר אפשרויות הבחירה אינן מסודרות. תיאור של המודל ושל תוצאות האמידה מובא בנספח 1. כמוסבר בנספח, התוצאות מבססות באופן ברור את האבחנות שהצגנו לעיל.

2. עיירות-פיתוח

ניתוח דפוסי ההגירה של משפחות בעיירות-הפיתוח בצפון הארץ ובדרומה חושף פן נוסף של תהליך התפתחותן של הקהילות המגודרות.⁴⁶ תרומתו של הניתוח לדיון בקהילות המגודרות רבה מכמה סיבות: (א) כמתואר להלן, קיים דמיון רב בין תהליכי ההגירה במטרופולינים ובעיירות-הפיתוח, בתפקידם של היישובים הפרווריים או הקהילתיים בתהליכים אלה ובהשלכותיה של התופעה; (ב) ההבחנה בין הצפון והדרום מוסיפה מימד השוואתי ייחודי לדיון בקהילות המגודרות, משום שלמרות הדמיון הרב במאפיינים הכלכליים-החברתיים של העיירות בשני האזורים, יש ביניהן הבדלים חשובים בדפוסי ההגירה; (ג) עיירות אלה זכו בתשומת-לב רבה בדיון הציבורי, בין היתר בנוגע לעזיבת תושביהן ולמדיניות העשויה ליצור שם מקורות תעסוקה, לסייע לתושביהן ואף למשוך אוכלוסייה נוספת. אי-אפשר לנתק את הדיון בנושאים אלה מן הדיון בהתפתחותם של

הרוב המכריע של העוזבים לפרוורים לא-מבוססים עברו לשטחים. רק 3% מהעוזבים את העיר עברו לפרוורים לא-מבוססים בתוך הקו הירוק.

46 היישובים שכללנו בכל קבוצה מפורטים בתחתית הטבלות שלהלן. בספרות אין הסכמה מלאה לגבי רשימת היישובים המוגדרים כעיירות-פיתוח. ראו דיון אצל גבריאל ליפשיץ ערי הפיתוח – בסיס חדש לתכנון מדיניות 29 (1990). בחלוקה שלנו לא נצמדנו להגדרות פורמליות, אלא למאפיינים הרלוונטיים, וכללנו גם יישובים כצפת וטבריה, אף שרשמית הם אינם מוגדרים כעיירות-פיתוח. לא כללנו עיירות-פיתוח במרכז הארץ.

היישובים הקהילתיים⁴⁷ באותם אזורים ובהשפעתם על העיירות – סוגיה שאף זוכה מדי פעם בהד ציבורי נרחב. מחקרים אחדים שעסקו בכך הוזכרו בסקירת הספרות בסעיף א לעיל.

כאמור, הדמיון בין עיירות-הפיתוח בצפון ובדרום רב. ההשכלה וההכנסה הממוצעת של המשפחות ב-1983 זהות בשתי הקבוצות. בשתי הקבוצות נרשמה עזיבה נטו של משפחות בהיקף משמעותי – 6.4% מהזוגות בצפון ו-11.3% בדרום במהלך שנים-עשרה עד שלוש-עשרה שנים. יודגש כי מאחר שאנו מתייחסים ל"משפחות מתמידות", הירידה במספרן בין 1983 ל-1995 היא תוצאה של הגירה בלבד, ולא של תמותה, גירושים וכולי. ניתן להניח כי בקרב מגזרים אחרים שאינם נחקרים בעבודה זו, כגון צעירים לאחר צבא, שיעורי העזיבה גדולים אף יותר, ולפיכך הבעיה חמורה יותר מכפי שמשקף מן הנתונים בטבלות 6 ו-7. היקף העזיבה של העיירות, במיוחד על רקע המדיניות המוצהרת לחיזוקן והצעדים שנקטו הממשלות לאורך השנים במטרה לסייע להן, מעורר שאלות רבות. עם זאת, לא נרחיב את הדיון בנושא זה בכללותו, אלא נתמקד רק בזיקה שלו למעבר לקהילות מגודרות. עוד יצוין כי הממצאים, המתייחסים לוותיקים בלבד, אינם משקפים את הגעתם של עולים רבים לעיירות בשנות התשעים. טענה אפשרית היא כי הגעתם שינתה את מצב העיירות מן היסוד. מוקדם להשיב על כך באופן נחרץ, אולם ככל שניתן להשליך מממצאי המחקר לגבי העתיד, המסקנה אינה אופטימית בהכרח: גל עלייה מגיע לעיירות-הפיתוח משום שהדירור שם זול וזמין, ועם הזמן החזקים מבין עולים אלה עשויים לעזוב אותן.⁴⁸ מאפייניהם הבסיסיים של המשפחות המהגרות אל עיירות-הפיתוח ומהן דומים למאפייניהם של המהגרים בכל הארץ: הם צעירים, משכילים ובדרך-כלל בעלי הכנסה גבוהה יותר בהשוואה לאלה בעיירות-הפיתוח אשר לא עברו יישוב.⁴⁹ השכלתם של העוזבים והמגיעים דומה, אולם מאחר שמספר העוזבים גדול ממספר המגיעים, ההשפעה השלילית של ההגירה על עיירות-הפיתוח היא גם איכותית, ולא רק כמותית: מדובר

47 המונח "יישובים קהילתיים" אינו צמוד להגדרה הפורמלית של צורת היישוב, אלא משמש להלן כשם כולל ליישובים העשויים לשמש כ"פרוורים" של עיירות-הפיתוח בצפון ובדרום: יישובים מטיפוס C2 ו-F במחוזות חיפה והצפון (למשל, המצפים בגליל), ויישובים מטיפוס F במחוז הדרום (שהבולטים ביניהם הם עומר, להבים ומיתר).

48 ליפשיץ מצביע על כך שהמדיניות של הפניית עולי שנות החמישים והתשעים לפריפריה תרמה לגידול מהיר של האוכלוסייה שם, אולם בהמשך היגרו רבים מהם למרכז בהתאם לכוחות השוק. ראו ליפשיץ, לעיל ה"ש 7.

49 ניתוח אקונומטרי מסוג probit של ההסתברות לעזוב עיירת-פיתוח מראה כי הסתברות זו עולה באופן מובהק עם ההשכלה או ההכנסה של בני-הזוג, אך אינה מושפעת מגילם.

הגירה פנימית והתבדלות

בעזיבה נטו של אוכלוסייה שהשכלתה גבוהה במידה משמעותית מזו של הנשארים ביישובים. תמונה דומה לגבי כלל עיירות-הפיתוח בצפון ובדרום התקבלה גם מנתוני ההגירה בטבלה 4. ממצאים אלה לגבי עיירות-הפיתוח ממחישים את חשיבות הניתוח של זרמי ההגירה של האוכלוסייה הוותיקה, להבדיל מן הנתונים של כלל האוכלוסייה. הגידול המשמעותי שחל במהלך התקופה באוכלוסייתן הכללית של עיירות-הפיתוח ובהשכלתה של אוכלוסייה זו (ראו טבלות 2 ו-3) נבע מהגעת העולים, ומסווה תהליכים בעייתיים שיש להם השלכות מדיניות חשובות, כמתואר בהמשך.

טבלה 6: ההגירה בעיירות-הפיתוח בצפון¹

השכלה ב-95' ⁴	הכנסה יחסית ב-83' ³	גיל ב- 83' ²	אחוז מכלל המשפחות ב-83' ¹	
10.3	1.00	37.4	100	כלל המשפחות ב-83'
11.7	1.03	32.6	14.7	עוזבים
10.0	0.99	38.2	85.3	נשארים
12.0	0.90	36.0	8.3	מגיעים ⁵
10.2	0.99	38.0	93.6	כלל המשפחות ב-95'
			אחוז מהעוזבים	מתוך העוזבים עברו ל- עיירת-פיתוח אחרת בצפון יישובים קהילתיים בצפון ⁶ מרכז הארץ ⁷ חיפה והקריות
11.5	0.80	33.0	15.6	
12.6	1.07	27.8	21.3	
11.5	0.98	35.2	29.5	
11.1	1.40	36.9	13.9	

1. עיירות-פיתוח בצפון – 11 יישובים (המשתייכים לטיפוס E): בית-שאן, חצור הגלילית, טבריה, כרמיאל, מגדל-העמק, מעלות, נצרת עילית, עפולה, צפת, קרית-שמונה ושלומי. המדגם כולל 831 "משפחות מתמידות" שגרו בעיירות-פיתוח בצפון ב-1983.
2. ממוצע הגילים של שני בני-הזוג ב-1983.
3. ההכנסה המשפחתית החודשית מכל המקורות ב-1983 יחסית לזו של כלל המשפחות שגרו בעיירות-פיתוח בצפון.
4. ממוצע שנות הלימוד של שני בני-הזוג ב-1995.
5. לכאורה הכנסתם היחסית של המגיעים נמוכה מזו של הנשארים, אולם יש להתייחס בזהירות לנתוניהם של המגיעים משום שמספרם במדגם קטן.
6. יישובים קהילתיים ופרוורים מבוססים (טיפוסים F ו-D1) במחוזות חיפה והצפון – למשל, המצפים.
7. מחוזות תל-אביב והמרכז.

טבלה 7 : ההגירה בעיירות-הפיתוח בדרום¹

השכלה ב-95' ⁴	הכנסה יחסית ב-83' ³	גיל ב- 83' ²	אחוז מכלל המשפחות ב-83'	
10.3	1.00	36.9	100	כלל המשפחות ב-83'
11.7	1.17	32.6	21.1	עוזבים
9.9	0.96	37.8	78.9	נשארים
11.8	1.06	33.0	9.8	מגיעים
10.1	0.97	37.3	88.7	כלל המשפחות ב-95'
			אחוז מהעוזבים	מתוך העוזבים עברו ל-
11.8	0.79	28.6	5.3	עיירת-פיתוח אחרת בדרום
13.6	1.56	32.2	6.9	יישובים קהילתיים בדרום ⁵
11.7	1.24	34.7	38.9	מרכז הארץ ⁶
10.5	1.05	34.8	26.7	באר-שבע, אשדוד, אשקלון

1. עיירות-פיתוח בדרום – 10 יישובים (המשתייכים לטיפוס E): אופקים, אילת, דימונה, ירוחם, מצפה-רמון, נתיבות, ערד, קרית-גת, קרית-מלאכי ושרות. המדגם כולל 622 "משפחות מתמידות" שגרו בעיירות-פיתוח בדרום ב-1983.
2. ממוצע הגילים של שני בני-הזוג ב-1983.
3. ההכנסה המשפחתית החודשית מכל המקורות ב-1983 יחסית לזו של כלל המשפחות שגרו בעיירות-פיתוח בדרום.
4. ממוצע שנות הלימוד של שני בני-הזוג ב-1995.
5. היישובים מטיפוס F במחוז הדרום, שהבולטים ביניהם הם עומר, להבים ומיתר.
6. מחוזות תל-אביב והמרכז.

בשלב הבא בחנו לאן עברו המשפחות שעזבו את עיירות-הפיתוח, ואם יש הבדלים בין העוזבים ליעדים השונים. העיירות בצפון אומנם מאבדות אוכלוסייה חזקה, אך לאו דווקא לטובת מרכז הארץ (ראו טבלה 6). רוב העוזבים אותן נשארו במחוזות חיפה והצפון.⁵⁰ רק

50 כ-16% מהעוזבים את עיירות-הפיתוח בצפון עברו לעיירות-פיתוח אחרות באזור. השכלתם דומה לזו של כלל העוזבים את העיירות, אך הכנסתם נמוכה באופן משמעותי מזו של כלל העוזבים ואף מזו של אלה שלא עברו יישוב.

הגירה פנימית והתבדלות

30% מהמשפחות שעזבו עיר-פיתוח בצפון עברו למרכז (מחוזות תל-אביב והמרכז).⁵¹ המשפחות שעברו למרכז אומנם משכילות יותר מהמשפחות שנשארו ביישובים, אך השכלתן והכנסתן דומות לאלה של כלל עוזבי העירות. שיעור העוברים למרכז בקרב עוזבי העירות בדרום – 40% (ראו טבלה 7) – גבוה משיעורם בקרב עוזבי העירות בצפון. בעוד שיותר ממחצית מעוזבי העירות בצפון נשארו באזור (כולל אזור חיפה), רק 40% מעוזבי העירות בדרום נשארו שם.

כחמישית מהעוזבים את עיר-הפיתוח בצפון עברו ליישובים קהילתיים בצפון, והם מהווים קבוצה חזקה במיוחד: הם משכילים יותר במידה משמעותית לא רק מהנשארים בעירות, אלא גם מכל שאר העוזבים אותן. גם בדרום משכו היישובים הקהילתיים את האוכלוסייה החזקה ביותר של עיר-הפיתוח.⁵² המעבר ליישובים הקהילתיים בדרום בררני יותר מאשר בצפון: שיעור העוברים ליישובים קהילתיים מקרב עוזבי העירות בדרום (7%) נמוך באופן משמעותי מאשר בצפון, אך בדרום הפער בהכנסה ובהשכלה בין העוברים ליישובים אלה לבין כלל עוזבי העירות גדול בהרבה מאשר בצפון. בסך-הכל עברו ליישובים קהילתיים באזור כ-3% מהזוגות שגרו בעיר-הפיתוח בצפון וכ-1.5% מאלה שגרו בעיר-הפיתוח בדרום.

תקפותן של האבחנות הנ"ל לגבי מאפייניהם של העוזבים את עיר-הפיתוח ליעדים השונים נבחנה גם בעזרת ניתוח אקונומטרי. דיון מפורט בתוצאות האמידה של מודל Multinomial Logit מובא בנספח 2.

האוכלוסייה העוברת מעיר-הפיתוח ליישובים קהילתיים אינה רק משכילה ומבוססת יותר בהשוואה לשאר העוזבים אותן; היא גם הומוגנית הרבה יותר. טבלה 8 מציגה את מקדם ההשתנות של הגיל וההשכלה בקרב עוזבי העירות ליעדים השונים. המקדם נמוך יותר בקרב העוברים ליישובים קהילתיים. בקרב העוברים ליישובים קהילתיים בדרום הוא נמוך במיוחד, בהתחשב במיעוט התצפיות מסוג זה במדגם.

51 תוצאה זו עולה בקנה אחד עם אבחנתו של קיפניס כי במחצית השנייה של שנות השבעים נהפך אזור הצפון לשדה הגירה אחד, שרוב ההגירה מתרחשת בתוכו, ולא ממנו לאזורים אחרים או מהם אליו. ראו קיפניס, לעיל ה"ש 18.

52 במדגם יש מספר קטן מאוד של זוגות שעברו מעיר-הפיתוח בדרום ליישובים קהילתיים. לפיכך סטיית-התקן של מאפייני קבוצה זו היא גבוהה.

טבלה 8 : מקדם ההשתנות¹ של מאפייני העוזבים את עיירות-הפיתוח לפי סוג יישוב-היעד

דרום		צפון		עברו ל-
השכלה	גיל	השכלה	גיל	
0.24	0.23	0.23	0.11	קהילתי באזור
0.28	0.31	0.32	0.30	מרכז הארץ
0.30	0.26	0.39	0.34	ערים באזור ²

1. מקדמי ההשתנות של המשתנים בתאים המתאימים בטבלות 6 ו-7. מקדם ההשתנות – סטיית-התקן חלקי הממוצע.
2. בצפון – חיפה והקריות; בדרום – באר-שבע, אשדוד, אשקלון.

ניתוח ההגירה בעיירות-הפיתוח בצפון ובדרום מצביע אפוא על שתי תופעות משותפות ועל שני הבדלים משמעותיים בין שני האזורים. התופעות המשותפות הן עזיבה נטו משמעותית של אוכלוסייה חזקה והעובדה שהעוזבים החזקים ביותר עוברים ליישובים קהילתיים באזור. ההבדלים הם שבצפון חלק גדול יותר מעוזבי העיירות נשאר באזור, וחלק גדול יותר עובר ליישובים קהילתיים בהשוואה לעוזבי העיירות בדרום.

שתי התופעות המשותפות לעיירות-הפיתוח בצפון ובדרום מצביעות גם על הדמיון הרב בין תהליכי ההגירה במטרופולינים ובעיירות-הפיתוח. כאמור, הן במטרופולינים הן בעיירות-הפיתוח נרשמה עזיבה של אוכלוסיות חזקות. חשוב מכך לענייננו הוא מקומו של תהליך ההתבדלות בעזיבה זו: בשני המקרים אוכלוסיות חזקות עוזבות את היישוב העירוני הגדול וההטרונגי מטבעו, ועוברות ליישוב קטן, מבוסס והומוגני יותר באותו אזור. העובדה שמשפחות אלה עוברות ליישוב אך נשארות באותו שדה תעסוקה מלמדת כי המניע למעבר הוא שינוי סביבת המגורים, ולא חיפוש מקום עבודה. הדמיון בין שני המקרים הוא אפוא רב-ממדי: במאפייני המשפחות, במאפייני היישובים שאותם הן עוזבות לעומת היישובים שאליהם הן מגיעות, ובמניע למעבר. הדמיון בהיבטים רבים כל-כך מבסס את הטענה כי המעבר מהמטרופולינים לפרוורים והמעבר מעיירות-הפיתוח

הגירה פנימית והתבדלות

ליישובים קהילתיים הם שני ביטויים של תהליך דומה של התבדלות והתעצמות של קהילות מגודרות.⁵³

הממצאים לגבי ההגירה מעיירות-הפיתוח ליישובים הקהילתיים מעוררים את השאלה אם יישובים אלה פוגעים בעיירות או שמא הם בולמים את מעברן של האוכלוסיות החזקות מהן אל מרכז הארץ. שאלה זו אף מחדדת את ההבחנה בין "מצב העיירות" לבין "מצב הנגב והגליל". מצד אחד, ניתן לייחס ליישובים הקהילתיים פגיעה בעיירות-הפיתוח, משום שהם מושכים מהן את האוכלוסייה החזקה ביותר. אפשר לאפיין זאת כ"גריפת השמנת" – אף שהעוברים ליישובים הקהילתיים מהווים אחוז קטן מסך אוכלוסיית העיירות (אם כי בצפון מדובר באחוז ניכר מכלל עוזבי העיירות), הפער בין השכלתם לבין זו של הנשארים בעיירות (וזה של יתר העוברים) בולט מאוד.⁵⁴ מן הצד האחר, ההשוואה בין הצפון לדרום עשויה להעיד כי היישובים הקהילתיים אינם "אשמים" בעזיבת העיירות כשלעצמה, אלא רק מציעים חלופה הולמת באותו אזור לחלק מאלה אשר ממילא החליטו לעזוב את העיירות. הבסיס לטענה זו הוא כדלקמן: בצפון יש מספר גדול של יישובים קהילתיים, מהם רבים שהוקמו בתקופה הנחקרת (למשל, המצפים). יישובים כאלה לא היו קיימים כמעט באזור הדרום בתקופה זו.⁵⁵ אכן, שיעור העוברים ליישובים קהילתיים מסך העוברים גבוה בצפון במידה משמעותית מאשר בדרום. אולם אין עדות לכך שיישובים אלה הגבירו את העזיבה, שכן שיעור העזיבה הכולל גבוה הרבה יותר דווקא בדרום. לעומת זאת, שיעור העוברים בצפון שעברו למרכז נמוך מאשר בדרום. ייתכן, אפוא, שהשפעתם העיקרית של היישובים הקהילתיים בצפון הייתה השאת חלק גדול יותר מעוזבי העיירות באזור לעומת המצב בדרום. טענה זו נסמכת על הדמיון בין הצפון והדרום במאפייני העיירות ועל ההבדלים בהיצע היישובים הקהילתיים ובזרמי

53 הטענה אינה כי הכנסתם והשכלתם של העוברים מהמטרופולינים לפרוורים זהות לאלה של העוברים מערי-הפיתוח ליישובים הקהילתיים. הדמיון הוא בכך שהעוברים לפרוורים חזקים יחסית לשאר עוזבי המטרופולינים (וכמובן יחסית לנשארים בהם) כשם שהעוברים ליישובים הקהילתיים חזקים יחסית לשאר עוזבי עיירות-הפיתוח. ההשכלה וההכנסה ביישובים הקהילתיים בצפון ובדרום אינן זהות בהכרח לאלה שבפרוורים המבוססים במרכז, אולם הם מבוססים והומוגניים בהשוואה לעיירות-הפיתוח כשם שהפרוורים מבוססים והומוגניים בהשוואה למטרופולינים.

54 לדיון ברמה החברתית-הכלכלית של המצפים בגליל ובהשלכותיה על הגברת הקיטוב הבין-יישובי באזור ראו גם ליפשיץ, לעיל ה"ש 14, וכן ליפשיץ וצ'מנסקי, לעיל ה"ש 16.

55 היישובים הקהילתיים העיקריים בנגב (עומר, מיתר ולהבים) נמצאים במרחק רב מרוב עיירות-הפיתוח בדרום.

ההגירה. אולם יש להתייחס לטענה זו בזהירות, משום שהיא משווה בין הצפון לדרום, ולא בין הצפון עם יישובים קהילתיים לבין הצפון בלעדיהם. ראשית, ייתכן שבהעדר יישובים קהילתיים בצפון היו חלק מהמשפחות נשארות בעיירות, כך ששיעור עזיבתן שם היה נמוך יותר. שנית, אפשר שהעובדה שחלק גדול יותר מעוזבי העיירות בצפון נשאר באזור במקום לעבור למרכז אינה קשורה רק ליישובים הקהילתיים, אלא גם לגורמים אחרים המגדילים את כושר המשיכה של הגליל לעומת הנגב, כגון הקרבה היחסית למטרופולין של חיפה והקריות, מרחקי הנסיעה הקצרים יותר בתוך הגליל, תנאי האקלים והנוף, ועוד. נציין שגם שיעורם של אלה שעזבו עיירות־פיתוח בצפון אך עברו לעיירות־פיתוח אחרת בצפון גבוה פי שלושה מאשר בדרום, בדומה ליחס בין שיעורי העוברים ליישוב קהילתי בצפון ובדרום.

בכל מקרה, אין להסיק שהקמת יישובים קהילתיים היא המדיניות המיטבית, שכן להקמתם של יישובים קטנים, מפוזרים ובבנייה צמודת־קרקע יש חסרונות לא־מבוטלים. האופי ההומוגני והבררני של חלקם שנוי אף הוא במחלוקת. הקמתם אינה פותרת את בעייתן של עיירות־הפיתוח, והיא עלולה להגביר את אי־השוויון הבין־יישובי באזור ולהחריף תהליכי התבדלות בין אוכלוסיות חזקות וחלשות.

ה. סיכום

עבודה זו התמקדה בתפקידה של ההגירה הפנימית בהתפתחותן של קהילות מגודרות בישראל. המהגרים צעירים, משכילים ומבוססים מאלה שאינם עוברים יישוב. עובדה זו, כשלעצמה, אינה חייבת להשפיע על מצבם היחסי של היישובים השונים אם זרמי ההגירה בכל יישוב מאוזנים. אולם בעבודה זו הראינו, באמצעות ניתוח היקפם והרכבם של המגיעים לכל יישוב ושל העוזבים אותו, כי הזרמים אינם מאוזנים מבחינה כמותית ומבחינה איכותית, וכי ההגירה החלישה יישובים הטרוגניים (המטרופולינים) וחיזקה יישובים מגודרים (פרוורים ויישובים קהילתיים הומוגניים ומבוססים). לא בכדי התמקדנו בהגירה של משפחות, שכן זו האוכלוסייה המתעניינת במיוחד באיכותה של מערכת החינוך ביישוב, ונראה שהיא בסיס הכרחי לאיתנותו של היישוב.

מצאנו דמיון רב בין התהליכים שהתרחשו במטרופולינים ובעיירות־הפיתוח במאפייניהם ובתפקידם בהעמקתה של תופעת הקהילות המגודרות. הן המטרופולינים הן עיירות־הפיתוח סבלו ממאזן הגירה שלילי מבחינה כמותית ומבחינה איכותית: בשני הטיפוסים נרשמה עזיבה נטו בהיקף משמעותי של אוכלוסייה חזקה – משפחות משכילות

הגירה פנימית והתבדלות

ומבוססות. בשני המקרים היה לפרוור תפקיד משמעותי בתהליך זה: החזקים מבין העוזבים, אשר מהווים חלק לא-מבוטל מסך העוזבים, נשארו באזור אך עברו ליישובים קטנים, מבוססים והומוגניים יותר. מהמטרופולינים עברו משפחות מבוססות לפרוורים המבוססים הסמוכים, ואילו מעיירות-הפיתוח עברה אוכלוסייה חזקה במיוחד ליישובים הקהילתיים, שהתפתחו בעיקר בצפון הארץ ובהיקף קטן יותר גם בדרום – יישובים אשר גם להם יש מאפיינים של קהילות מגודרות.

לתהליכי ההגירה שתועדו בעבודה זו יש השלכות משמעותיות הראויות לדיון ציבורי, והם מעוררים שאלות לגבי המדיניות שנקטה עד כה ולגבי זו שרצוי לנקוט בהמשך. מעברן של משפחות חזקות מיישובים עירוניים גדולים ובעלי אוכלוסייה מגוונת ליישובים קטנים והומוגניים מאיץ תהליכי התבדלות, מגביר את אי-השוויון הבין-יישובי, ובפרט עלול לפעול להגדלת הפערים בין היישובים באיכות השירותים הציבוריים.⁵⁶ זהו תהליך שמזין את עצמו, שכן ככל שאוכלוסיות חזקות עוזבות את הערים הגדולות (ועיירות-הפיתוח) כן בסיס המס שלהן נפגע, יכולתן לספק שירותים בכלל וחינוך איכותי בפרט נחלשת, והדבר מעודד אוכלוסיות חזקות נוספות לעזוב. ראוי לשקול דברים אלה בעת גיבוש מדיניות ציבורית ביחס לפרוור וביחס להקמת יישובים קהילתיים חדשים הן במרכז והן בפריפריה. ניתן להצדיק מדיניות ממשלתית אשר תרסן את תהליכי הפרוור ותתמוך בחיזוקן של הערים ועיירות-הפיתוח לא רק משיקולים תכנוניים של שימור שטחים פתוחים, איכות הסביבה, ניצול יעיל של תשתיות ועוד, אלא גם לנוכח הממצאים לגבי תהליך ההפרדה בין אוכלוסיות חזקות לחלשות, שהינו חלק בלתי-נפרד מהפרוור ומהמעבר ליישובים קהילתיים.

מאחר שעבודתנו הצביעה על כך שתהליך המעבר לקהילות מגודרות היה משמעותי בהיקפו כבר לפני עשור ויותר, היא עשויה לשמש בסיס למחקר עתידי על השלכותיה של התופעה. מבחינה זו יש לריחוק בזמן יתרון. מחקר-המשך יוכל לבדוק אם ההשלכות המשוערות של הפרוור אכן התממשו לאורך זמן – למשל, מבחינת הגדלת הפערים הבין-יישוביים בחינוך וההשלכות על התגברות אי-השוויון הכולל בישראל. לשם המחשה, מדי פעם מתפרסמים נתונים על שיעורים גבוהים במיוחד של זכאות לבגרות ביישובים מסוימים או מדדים אחרים להצלחת מערכת החינוך שם. ראוי לבחון באיזו מידה הישגים

56 היבט מעניין נוסף של ההתבדלות של אוכלוסיות חזקות עולה מאבחנתו של רזין כי אחד היתרונות הטמונים באיחוד רשויות קטנות הוא מניעת תהליך ההתבדלות של קבוצות אלה ביישובי-יוקרה עצמאיים. ראו ערן רזין "האם צריך לאחד רשויות מקומיות קטנות?" (1999).

אלה משקפים, מלבד מאמצים של אותן רשויות מקומיות, גם את העובדה שמדובר ביישובים שהתפתחו באמצעות משיכת אוכלוסיות חזקות מן הערים הגדולות, ובכך נמנעו מהתמודדות עם אוכלוסיות חלשות יותר.

נספח 1: מודל Multinomial Logit לבחירת יישוב-היעד של עוזבי המטרופולינים

ערכנו ניתוח אקונומטרי על-מנת לבחון את תקפותן של האבחנות בדבר ההבדלים במאפייניהם של העוברים מן המטרופולינים אל היעדים השונים. רצינו לבדוק לא את ההחלטה "להגר" לעומת "להישאר ביישוב" (שאותה כבר ניתחנו בנפרד), אלא את הבחירה בסוג יישוב-היעד בהינתן שהמשפחה כבר החליטה לעבור ליישוב. לשם כך אמדנו מודל Multinomial Logit (להלן: ML) לבחירה בדידה רב-ממדית כאשר אפשרויות הבחירה אינן מסודרות. המודל מאפשר לבחון את ההשפעה השולית של כל משתנה (מאפייני המשפחה) על ההסתברות להגר לטיפוס יישובים מסוים. לפי גישה זו, בהינתן שהמשפחה החליטה לעבור ליישוב, הבחירה הניצבת לפניה היא בין כמה סוגי יישובים. היישובים בתוך כל קטגוריה דומים במאפייניהם – איננו בוחנים את בחירת יישוב-היעד המסוים, אלא את בחירת טיפוס היישוב. המודל מניח כי ההחלטה לאן להגר נובעת מפתרון לבעיית המקסום של תועלת המשפחה: המשפחה מחשבת את התועלת מהגירה לכל טיפוס של יישובים, ובחרת בטיפוס שיניב את התועלת המרבית. ההסתברות של משפחה להגר לכל טיפוס-יעד מחושבת ביחס להסתברות להגר לטיפוס-בסיס (ולא ביחס להסתברות להישאר ביישוב-המוצא).

מודל ה-ML אומדן j משוואות כמספר החלופות, ולגבי כל חלופה מחושב האומדן לכל אחד מ- k המשתנים, כלומר, נאמדים $j * (k + 1)$ מקדמים. הוספת חלופות מגדילה אפוא במהירות את רמת הסיבוכיות של המודל ומקטינה את מספר דרגות החופש. לפיכך, לצורך האמידה, איחדנו טיפוס יישובים לחלופות רחבות.

אמדנו את המודל בנפרד לכל מטרופולין, והתאמנו את הגדרת החלופות (יעדי ההגירה) לכל אחד מהם. תוצאות האמידה מבססות באופן ברור את האבחנות שהצגנו לעיל בסעיף 1. הפרוורים מושכים מן המטרופולינים אוכלוסייה חזקה: המשפחות שעברו מתל-אביב, מגוש דן ומחיפה לפרוורים מבוססים באותו אזור היו משכילות יותר באופן מובהק מאלה שעברו ליישוב מטרופוליני אחר באזור. ירושלים חריגה מבחינה זאת: השכלתם של העוזבים אותה לפרוורים מבוססים בסביבה אינה שונה באופן מובהק מזו של העוזבים אותה לתל-אביב או לגוש דן. תוצאה זו תואמת את המתואר לעיל –

הגירה פנימית והתבדלות

האוכלוסייה החזקה בירושלים עוברת הן לפרווריה והן למרכז, ומשום כך אין הבדל מובהק בין מאפייניהן של שתי הקבוצות.

האמידה מדגישה את הקשר שבין השכלה לבין פרוור. ההשכלה היא המאפיין המובהק המכריע באפיון העוברים מן המטרופולינים לפרוורים (למעט ירושלים, כמוסבר), ופער ההשכלה מאפיין באופן שיטתי רק את העוברים לפרוורים, ואף לא קבוצה אחרת מבין עוזבי המטרופולינים (הכל יחסית לחלופת-הבסיס). ניתן לראות זאת בתוצאות לגבי כל אחד מהמטרופולינים – ההשכלה היא המשתנה המובהק היחיד באופן שיטתי, ומשתנה זה מובהק רק לגבי הפרוורים המבוססים (גדולים וקטנים). בדיקת השערות מראה כי רק השכלה מהווה מאפיין מבדיל מובהק, וכי העוברים לפרוורים מבוססים מהווים, באופן בלעדי כמעט, קבוצה השונה באופן מובהק מהעוברים לחלופת-הבסיס.

תוצאות האמידה מבססות גם את התייחסותנו לפרוורים לא-מבוססים ולהתנחלויות. מבחני ההשערות מורים כי העוברים לפרוורים החלשים אינם שונים באופן מובהק מהעוברים לחלופת-הבסיס, ובפרט השכלתם אינה נמוכה יותר. לפיכך אין טעון כי היה מעבר של קבוצות חלשות לפרוורים לא-מבוססים אשר פעל לקיזוז של השפעת המעבר של החזקים לפרוורים המבוססים. כאמור, איננו מתייחסים להשפעה האפשרית של יציאת חרדים מירושלים ומבני-ברק ליישובים חרדיים חדשים. באשר להתנחלויות, התוצאות עמידות בפני הסתייגות זו, שכן המודלים שנאמדו לגבי גוש דן וירושלים כוללים אותן כחלופה נפרדת. זאת ועוד, מבחני ההשערות מראים כי העוברים להתנחלויות אינם מהווים קבוצה השונה במאפייניה מקבוצת-הבסיס, ובפרט השכלתם אינה שונה באופן מובהק.

נספח 2: מודל Multinomial Logit לבחירת יישוב-היעד של עוזבי עיירות-הפיתוח

אמדנו מודל Multinomial Logit (ראו לעיל נספח 1) גם לבדיקת תקפותן של האבחנות לגבי מאפייני העוזבים את עיירות-הפיתוח ליעדים השונים (ראו לעיל סעיף 2ד). הבדיקה נערכה בנפרד לצפון ולדרום, והיא בוחנת אם המשפחות שעזבו עיירת-פיתוח נבדלות זו מזו באופן מובהק בהתאם לטיפוס של יישוב-היעד, ומהו אותו מאפיין היוצר את ההבדל המובהק ביניהן. חלופת-הבסיס הוגדרה כמעבר ליישובים לא-קהילתיים באותו אזור (מחוזות חיפה והצפון ומחוז הדרום, בהתאמה). תוצאות האמידה (ראו טבלות 11 ו-12) מתארות אפוא את מאפייניהם של העוזבים לחלופות אחרות יחסית בהשוואה למאפייניהם של העוזבים לחלופת-הבסיס. החלופות האחרות שהגדרנו הן מעבר ליישובים קהילתיים באזור, מעבר למרכז ומעבר לאחד מבין שאר היישובים בארץ. מיעוט התצפיות במדגם של

משפחות שעזבו עיירת־פיתוח מקשה את אמידת המודל, משום שמספר הפרמטרים הנאמדים גדול. לפיכך הגבלנו את מספר החלופות (טיפוסי־היעד) במודל ל־4 (כולל חלופת־הבסיס).

תוצאות המודל מבססות את הממצאים מטבלה 7 שבגוף העבודה לגבי מאפייניהם של העוברים מעיירות־הפיתוח בדרום ליישובים קהילתיים באזור או למרכז הארץ. טבלה 2 מלמדת כי העוברים ליישובים קהילתיים בדרום היו משכילים באופן מובהק ובמידה ניכרת מאלה שעברו לחלופת־הבסיס, הכוללת בעיקר את ערי הדרום הגדולות – באר־שבע, אשדוד ואשקלון. לעומת זאת, פער ההשכלה בין העוברים למרכז לבין העוברים לחלופת־הבסיס היה קטן בהרבה, ונמצא מובהק רק בחלק מהספציפיקציות. תוצאות האמידה מלמדות גם כי העוזבים ליישובים קהילתיים (וכן ליישובים אחרים) אכן שונים באופן מובהק מאלה שעברו ליישובים אחרים בדרום, וכי המאפיין המכריע המבדיל אותם הוא רמת ההשכלה. לעומת זאת, העוזבים למרכז אינם שונים באופן מובהק מהעוזבים לחלופת־הבסיס – נתון שתואם אף הוא את הממצאים מטבלה 7 שלפיהם העוברים למרכז דומים לכלל עוזבי העיירות בדרום.

לכאורה, תוצאות המודל האקונומטרי אינן תומכות באבחנות המתוארות לעיל בסעיף 2 לגבי העוברים מעיירות־הפיתוח בצפון ליישובים קהילתיים שם. השכלתם אינה שונה באופן מובהק מזו של העוברים לחלופת־הבסיס – ליישובים אחרים בצפון (ראו טבלה 11). כמו־כן, קבוצת העוברים ליישובים קהילתיים אינה שונה באופן מובהק מקבוצת העוברים לחלופות האחרות, והשכלה אינה מהווה גורם מבדיל מובהק בין הקבוצות השונות של עוזבי העיירות. עם זאת, גילם של העוברים ליישובים קהילתיים שונה באופן מובהק מגילם של העוברים למקומות אחרים. ראינו בטבלה 6 כי העוברים ליישובים קהילתיים צעירים במידה משמעותית משאר עוזבי העיירות בצפון. אף שמקדם הגיל לגבי היישובים קהילתיים במודל האקונומטרי חיובי, אין בכך סתירה לממצא מטבלה 6, משום שמקדם ריבוע הגיל שלילי באופן מובהק. גילם של העוברים ליישוב קהילתי הנגזר ממקדמי הגיל ומהגיל בריבוע דומה לגילם הממוצע בטבלה 6. המשפחות שעברו ליישובים קהילתיים היו אפוא צעירות במיוחד וגם משכילות במיוחד. המתאם בין שני המאפיינים בקרב העוברים ליישובים קהילתיים בצפון מסביר כנראה מדוע ההשכלה אינה מובהקת ברגרסיות. בדרום, לעומת זאת, הפרש הגילים בין העוברים ליישובים קהילתיים לבין יתר עוזבי העיירות קטן יותר, והפער בהשכלה גדול יותר, ולפיכך מקדם ההשכלה ברגרסיות מובהק.

הגירה פנימית והתבדלות

טבלה נ1 : אמידת מודל *Multinomial Logit* לגבי משפחות
שעזבו את עיירות-הפיתוח בצפון¹

(4)	(3)	(2)	(1)	עברו ל-
				יישובים קהילתיים (F, D1) בצפון
0.098	0.121		0.119	השכלה ²
(0.80)	(1.09)		(1.15)	
0.000	0.000	0.000		הכנסה
(0.63)	(0.60)	(0.22)		
2.556	2.506	2.496	1.872	גיל
(2.18)	(2.24)	(2.25)	(1.94)	
-0.043	-0.043	-0.043	-0.033	גיל בריבוע
(-2.18)	(-2.25)	(-2.27)	(-2.01)	
כן	לא	לא	לא	משתני בקרה ³
				מרכז הארץ ⁴ השכלה ²
0.149	0.109		0.091	
(1.63)	(1.37)		(1.25)	
0.000	0.000	0.000		הכנסה
(1.36)	(0.89)	(0.48)		
-0.128	0.127	0.092	0.105	גיל
(-0.60)	(0.76)	(0.56)	(0.66)	
0.002	-0.001	-0.001	-0.001	גיל בריבוע
(0.71)	(-0.61)	(-0.47)	(-0.54)	
כן	לא	לא	לא	משתני בקרה ³
				יישובים אחרים השכלה ²
0.036	0.081		0.077	
(0.31)	(0.82)		(0.82)	
0.000	0.000	0.000		הכנסה
(0.54)	(0.64)	(0.38)		
0.800	0.521	0.518	0.434	גיל
(1.52)	(1.32)	(1.29)	(1.17)	
-0.012	-0.008	-0.008	-0.007	גיל בריבוע
(-1.52)	(-1.31)	(-1.32)	(-1.19)	
כן	לא	לא	לא	משתני בקרה ³
107	109	109	118	תצפיות
33.39	25.84	23.30	26.42	LR

Z סטטיסטי בסוגריים.

1. קבוצת-הבסיס: העוזבים ליישובים אחרים (לא-קהילתיים) בצפון (כולל לעיירת-פיתוח אחרת).
2. השכלה – ב-1983 (השפעת ההשכלה ב-1995 אינה מובהקת).
3. משתני הבקרה הנוספים: מספר הנפשות במשק-הבית ב-1983, צפיפות הדיור (מספר הנפשות לחדר) ב-1983, ומספר שבועות העבודה בשנה האחרונה.
4. כל היישובים במחוזות תל-אביב והמרכז.

הגירה פנימית והתבדלות

טבלה 2: מודל Multinomial Logit לגבי משפחות שעזבו את עיירות הפיתוח בדרום¹

(4)	(3)	(2)	(1)	עברו ל-
0.393 (2.34)	0.387 (2.25)		0.489 (3.07)	יישובים קהילתיים (F) בדרום השכלה ²
0.000 (1.42)	0.000 (0.88)	0.000 (2.18)		הכנסה
0.345 (0.68)	-0.098 (-0.23)	-0.012 (-0.03)	-0.035 (-0.09)	גיל
-0.004 (-0.55)	0.001 (0.19)	-0.001 (-0.09)	0.001 (0.10)	גיל בריבוע
כן	לא	לא	לא	משתני בקרה ³
0.148 (1.53)	0.168 (1.82)		0.195 (2.43)	מרכז הארץ ⁴ השכלה ²
0.000 (1.26)	0.000 (0.64)	0.000 (1.74)		הכנסה
-0.312 (-1.18)	-0.278 (-1.26)	-0.264 (-1.25)	-0.268 (-1.45)	גיל
0.005 (1.38)	0.004 (1.43)	0.004 (1.32)	0.004 (1.62)	גיל בריבוע
כן	לא	לא	לא	משתני בקרה ³
0.420 (2.95)	0.397 (3.08)		0.414 (3.64)	יישובים אחרים השכלה ²
0.000 (0.74)	0.000 (0.26)	0.000 (1.33)		הכנסה
-0.288 (-0.81)	-0.336 (-1.23)	-0.258 (-1.01)	-0.233 (-0.97)	גיל
0.004 (0.94)	0.004 (1.25)	0.003 (0.86)	0.003 (0.94)	גיל בריבוע
כן	לא	לא	לא	משתני בקרה ³
102	107	107	131	תצפיות
42.47	25.66	11.69	27.89	LR

Z סטטיסטי בסוגריים.

1. קבוצת-הבסיס: העוזבים ליישובים אחרים (לא-קהילתיים) בדרום (כולל לערים באר-שבע, אשדוד ואשקלון וכן לעיירת-פיתוח אחרת).
2. השכלה – ב-1983 (השפעת ההשכלה ב-1995 אינה מובהקת).
3. משתני הבקרה הנוספים: מספר הנפשות במשק-הבית ב-1983, צפיפות הדיור (מספר הנפשות לחדר) ב-1983, ומספר שבועות העבודה בשנה האחרונה.
4. כל היישובים במחוזות תל-אביב והמרכז.